

04 54ste jaargang
2022

HOLLAND

historisch tijdschrift

Holland Varia

Inhoud

Holland Varia

- 242** **Redactioneel** | Holland Varia
- 244** **Mats Dijkdrent** | Genezende architectuur. Traditie en medische innovatie in een Leids 16de-eeuws pest- en dolhuis
- 252** **Marieke Dwarswaard** | Een moeizaam huwelijk. De samenwerking tussen christenen en socialisten in het radicale antimilitarisme rond de Eerste Wereldoorlog
- 260** **Jessica den Oudsten** | Een microgeschiedenis. De nakomelingen van het migrantenechtpaar Laurens Govertse en Engeltje Goverts in Amsterdam, 1660-1811

Holland BLOC

- 270** *Beeldessay* - **Laurien van der Werff** | Levensechte leeuwen
- 276** *Topstuk* - **Arie Korbée en Koen Marijt** | Stripverhaal 'Panda'
- 278** *Column* - **Henk Looijesteijn** | Ode aan de vrijetijdshistoricus
- 281** *Signalementen*
- 284** *Noten*
- 287** *Over de auteurs*
- 288** *Uithoek* - **Koen Marijt** | Fort Wierickerschans

Holland Varia

Voor de kernredactie van een open nummer van Holland is het elke keer weer zoeken naar de juiste historische inhoud. Er is geen eenduidig geschiedkundig thema om aan te haken, geen historische gebeurtenis om je aan vast te klampen en er zijn geen bijzondere jaartallen om in te vullen. Daartegenover staat dat een open nummer meer ruimte biedt aan de veelzijdigheid van het Hollandse verleden dan de themanummers. Want naast het onderzoek dat gedaan wordt aan de Nederlandse universiteiten en de thema's verbonden aan de verschillende herdenkingsagenda's, vindt er buiten die kaders ook nog genoeg interessant onderzoek plaats. En dat is maar goed ook, want per slot van rekening ontdekken we niet zoveel als we altijd alleen maar de gebaande paden volgen.

Bij Holland ontkomen we natuurlijk ook niet altijd aan de herdenkingsagenda. Dit jaar zag de totstandkoming van maar liefst twee dubbeldikke themanummers, gewijd aan een kentering in de Hollandse geschiedenis, de jaartallen 1572 en 1672. Belangrijke jaren, waarin de geschiedenis van Holland een heel andere weg had kunnen inslaan. Maar geschiedenis is meer dan dergelijke keerpunten, het is juist ook de studie van het dagelijks leven. De geschiedschrijving gaat allang niet meer alleen over grote omwentelingen of beroemde figuren, maar juist ook over veranderingen die zich langzaam voltrokken of over de 'gewone' man of vrouw. Dit nummer is daar een voorbeeld van, met artikelen over de gestage ontwikkeling van gasthuizen, de voor- en tegenspoed van de

(klein)kinderen van immigranten en de strijd van een Haarlemse jongen die vocht voor zijn antimilitaristische overtuiging.

In het eerste artikel neemt Mats Dijkdrent ons mee naar het Leiden van de 16de eeuw. Het pest- en dolhuis, maar met name de architectuur van deze gebouwen staat hierin centraal. Nog altijd wordt gedacht dat pest- en dolhuizen in de 16de eeuw amper waren aangepast op de medische behoeftes van de gebruikers. Dit artikel over de architectuur van het Leidse pest- en dolhuis, ook wel Caeciliagasthuis genoemd, laat zien dat dit soort gebouwen juist innoveerde en gebaseerd waren op de nieuwste medische kennis, hoewel er soms werd vastgehouden aan middeleeuwse tradities.

Marieke Dwarswaard, redacteur van Holland, schiet vooruit in de tijd naar de periode rond de Eerste Wereldoorlog, toen het opkomend antimilitarisme zorgde voor een onwaarschijnlijke samenwerking tussen de christenen en socialisten. Samen hoopten zij de dreiging van oorlogsgeweld tegen te gaan.

De reeks met artikelen wordt afgesloten door Jessica den Oudsten, die een artikel heeft geschreven over de nakomelingen van migranten in 17de- en 18de-eeuws Amsterdam. Het is een microgeschiedenis waarbij het leven van twee immigranten en hun nakomelingen wordt gevolgd en geanalyseerd om zo beter inzicht te krijgen in het proces van sociale mobiliteit in de grootste Nederlandse stad van de vroegmoderne tijd.

In het Holland Bloc geven diverse Holland redacteuren blijk van hun kennis over de Hollandse geschiedenis. Laurien van der Werff onderzoekt de aanwezigheid van exotische dieren op Hollandse kermissen. In de 17de eeuw werden deze dieren, zoals leeuwen, tropische vogels en kamelen gehouden door de elite. Toen de dieren aan het einde van deze eeuw in menagerieën werden gehouden – dierentuinen *avant la lettre* – kon ook een groter publiek hier naar toe, maar tot dan toe zagen de meeste mensen deze dieren vooral op kermissen. Kunstenaars maakten er hun missie van de dieren zo nauwkeurig mogelijk weer te geven.

In de column brengt Henk Looijestijn een ode aan de vrijetijdshistorici, waarbij de inspanningen van zijn grote voorbeeld Jan Teunis Bremer uitvoerig uit de doeken worden gedaan. Vrijetijdshistorici spelen een zeer belangrijke rol in de Hollandse geschiedschrijving en mogen van academici wel wat meer waardering ontvangen. In het Topstuk maken we ditmaal onder aanvoering van Arie Korbee en Koen Marijt een uitstapje naar een niet eerder belichte geschiedenis binnen het tijdschrift Holland: de geschiedenis van het Hollandse stripverhaal. In het najaar is er in het Museum of Comic Arts in Noordwijk een tentoonstelling van tekenaar Marten Toonder die met het stripverhaal 'Panda' wereldwijd bekend is geworden. Tenslotte neemt Koen Marijt ons in de Uithoek mee naar Fort Wierickerschans dat als fort werd gebouwd na het Rampjaar in 1672 om Holland tegen een nieuwe invasie te beschermen. Die taak is echter

nooit vervuld en tegenwoordig doet het verdedigingswerk dienst als trouwlocatie.

Al met al ligt er weer een goed gevuld nummer met historische onderwerpen uit de vroegmoderne en de contemporaine tijd voor u klaar. Veel leesplezier!

Koen Marijt
Henk Looijestijn
Ramona Negrón

Genezende architectuur

Traditie en medische innovatie in een Leids 16de-eeuws pest- en dolhuis

Vaak wordt nog gedacht dat medische gebouwen voor pestlijders en dollen in de 16de eeuw amper waren aangepast op medische behoeftes. Dit artikel over de architectuur van het Leidse pest- en dolhuis laat zien dat dit soort gebouwen juist innovatief waren en gebaseerd waren op de nieuwste medische kennis, terwijl er tegelijkertijd werd vastgehouden aan middeleeuwse tradities.

Op 1 september 1595 trok onder luid trompetgeschal, tromgeroffel en het gebeier van klokken een imposante optocht door de stad Leiden. Jong en oud liep mee, evenals de magistraten van de stad die zich in nieuwe, prachtige kleding hadden gestoken. De Leidse rederijkerskamer had zich voor deze gelegenheid ook uitgesloofd met gedichten en een toneelstuk. Maar wat was de gelegenheid? De optocht had misschien het meest weg van een religieuze processie, maar wie beter keek, kon zien dat er te midden van het feestgedruis een grote poster van een nieuw pest- en dolhuis werd getoond (zie afbeelding 1). Deze optocht was een manier om Leidenaren warm te maken voor een loterij voor de financiering van het bouwproject.¹

Een pestepidemie kwam altijd onverwachts en ongelegen. Veel van de ons bekende 16de-eeuwse pesthuizen waren daarom noodgedwongen gehuisvest in gebouwen die eigenlijk voor een ander doel bestemd waren. In Leiden zelf werden pestzieken ondergebracht in het leegstaande klooster van Lopsen net buiten de stad. Vlak voor het beleg van Leiden in 1574 besloot het stadsbestuur echter om vanwege strategische redenen het gebouw te slopen, en zodoende kwamen de pestlijders tussen de andere zieken en behoeftigen van het algemene St. Catharinagasthuis te liggen.² Omdat de zorg van pestzieken op dergelijke ad hoc manier gebeurde,

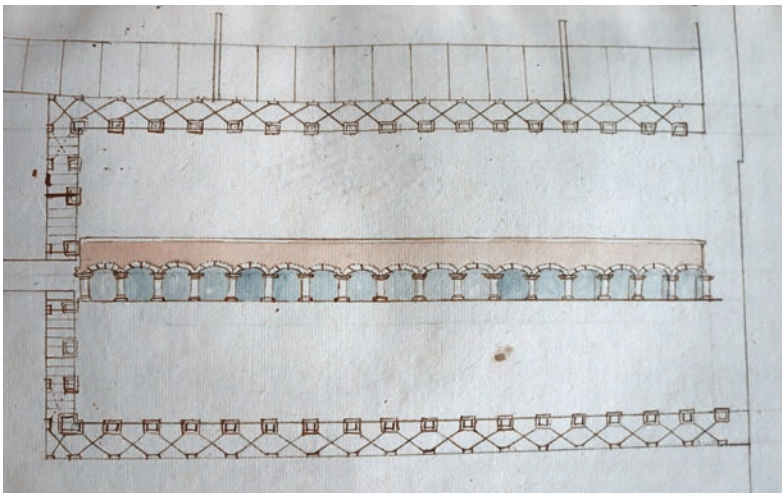

Afb. 1 Poster gemaakt voor de Leidse pest- en dolhuis loterij. Ets door Isaac Claesz Swanenburgh, 1596. Koninklijke Bibliotheek Royale, S.I 31840, Brussel.

dachten historici lange tijd dat deze verzorging een weinig medisch gerichte aanpak had.³ Over dollen bestaat bovendien het beeld dat men ze slechts opsloot om overlast voor de gemeenschap te voorkomen.⁴ Beide beelden moeten echter bijgesteld worden, zoals ik zal betogen in dit artikel. De bestaande literatuur heeft echter nooit geanalyseerd waarom de architectuur van het pest- en dolhuis eruitziet zoals het eruitziet.⁵ Ik zal aantonen dat in het bouwplan uit 1598 voor het nieuwe Leidse pest- en dolhuis enerzijds de

nieuwste medische inzichten werden toegepast op de keuze van de locatie, oriëntatie en interne opbouw van het gebouw, terwijl de architectuur anderzijds gevormd werd door niet-medische tradities en pragmatisme.

Na de stadsraadsvergadering van 7 mei 1598 legde stadssecretaris Jan van Hout in het zogenaamde wees- en armenboek een resolutie vast die de plannen voor het nieuwe pest- en dolhuis bevatte (zie afbeelding 2 voor een schematisch ontwerp).⁶ Het stadsbestuur had de gasthuismeesters

Afb. 2 Plattegrond van het te bouwen pest- en dolhuis. Aan de linkerkant zijn de dolcellen te zien, waar het pesthuis bovenop moest komen. Het midden toont een vooraanzicht van de galerij die tegen de dolcellen aan moest worden gebouwd. Kaartmaker onbekend, 1598. Collectie Erfgoed en Omstreken, Leiden, Stadsarchief van Leiden (1574-1816), inv.nr. 5938A.

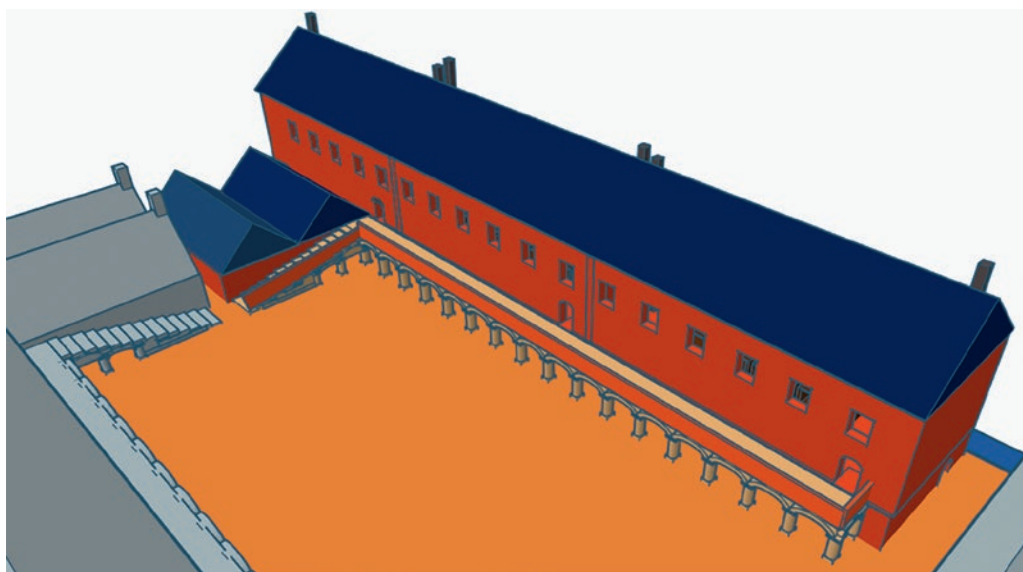
van het St. Catharinagasthuis opdracht gegeven een nieuw pest- en dolhuis te ontwerpen. Op hun beurt, zo blijkt uit de resolutie, gingen de gasthuismeesters te rade bij verschillende medische instituties. Zo maakten ze een reis naar het pesthuis in Utrecht. Dat pesthuis, gesticht door Agnes van Leeuwenberg (c. 1500-1562) in 1567, lag in het Servaasbolwerk, aan de rand van de stad en bestond uit twee hoge ziekenvleugels met grote ramen en bedstedes tegen de muren.⁷ Ook vermeldt de resolutie dat de gasthuismeesters aan ‘de professoren’ in medicijnen van de kersverse Leidse universiteit gevraagd hadden om een adviesrapport over pesthuisarchitectuur te schrijven. Gerardus Bontius (1536-1599), Johannes Heurnius (1543-1601) en Petrus Pauw (1564-1617) waren alle drie in 1598 professor aan de medische faculteit en zodoende stelden zij vermoedelijk samen het rapport op.

HET PESTHUIS

Het rapport van de professoren is helaas verdwenen, maar door het bouwplan in de resolutie te confronteren met medische bronnen

kunnen we toch achterhalen wat de medische betekenis van de architectuur was. Jan van Hout vermeldt dat het rapport van de professoren overeenkwam met de *Synopsis quorundam brevium sed perutilium Commentariorum de Peste*, een werk over de pest uit 1583.⁸ Daarnaast hebben de professoren Heurnius en Pauw beiden een pest-traktaat geschreven dat ons een aardige indruk geeft over hun ideeën omtrent pestbestrijding. Pauws pesttractaat, *Tractatus de peste*, is een reeks collegeaantekeningen van rond 1600, dat postuum werd uitgegeven.⁹ Heurnius’ *Het noodigh pest boeck* werd in 1600 in opdracht van de stad Leiden gepubliceerd. Dit is een boekje waarin de remedies tegen de pest varieerden van het bedekken van de vloer van de woning met munt en saffraan tot een medicijn waarin acht gram smaragd en twintig gram eenhoornhoorn moesten worden verwerkt.¹⁰

Door Van Houts ijverige beschrijving van de bouwplannen in de resolutie kunnen we de locatie, oriëntatie en interne opbouw van het nieuw te bouwen pesthuis aan het mogelijke advies van de hierboven genoemde medische instanties koppelen (zie afbeelding 3 voor

Afb. 3 Een digitale reconstructie van het bouwplan. Gemaakt door Mats Dijkdrent (2020).

een reconstructie op basis van het bouwplan). Allereerst lijkt de gekozen locatie van het pesthuis niet zonder medische betekenis. De gashuismeesters hadden ervoor gekozen om het nieuwe pesthuis in het voormalige St. Caeciliaklooster onder te brengen. Dit perceel, waar tegenwoordig Rijksmuseum Boerhaave gevestigd is, lag destijds aan de rand van de stad (de singel was toen de Oude Vest).¹¹ In de pre-moderne tijd vermoedde men dat de pest zich via giftige dampen in de lucht, ook wel *miasma* genoemd, kon verspreiden. Daarom adviseerden dokters stevast om pestlijders, die tijdens hun ziekte dergelijke dampen produceerden, op afstand te houden van de gezonde maatschappij.¹² De Leidse gashuismeesters besloten om het Utrechtse voorbeeld te volgen en brachten het pesthuis onder in een hoek van de stad waar de dampen het minst kwaad konden. Door het pesthuis binnen de singels te bouwen, hield men vrij schootsveld buiten de stad, iets wat zeker geen overbodige luxe was in deze tijden van (burger)oorlog.

Niet alleen in de keuze van de locatie, maar ook in het ontwerp van het pesthuis zelf deden de gashuismeesters veel moeite om het risico op (her)besmetting door aanraking (contaminatie) of inademing van *miasma* te voorkomen. Zo stelden ze voor om een muur van drie meter hoog op één roede afstand van het complex te bouwen, waarschijnlijk om een extra buffer tussen de zieken en de gezonde stad te creëren. Herbesmetting tussen de pestlijders zelf moest verhinderd worden door de ernstig zieke patiënten, patiënten met hoop op genezing en patiënten die zeker zouden genezen, van elkaar te scheiden. Elke groep zou een corresponderende ziekenzaal krijgen die alleen toegankelijk zou zijn via een galerij aan de buitenkant van het gebouw. Op die manier hoefden ook de ziekenverzorgers maar met één groep patiënten

De Leidse gashuismeesters besloten om het Utrechtse voorbeeld te volgen en brachten het pesthuis onder in een hoek van de stad waar de dampen het minst kwaad konden

in contact te komen.¹³ Dit alles was wellicht op aanraden van professor Pauw. Hij benadrukte in zijn *Tractatus* dat pestzieken niet extra mochten worden blootgesteld aan giftige lucht geproduceerd door andere zieken.¹⁴ Het categoriseren van pestzieken komt ook in Heurnius' boek terug. In *Het noodigh pest boeck* schreef hij dat pestlijders konden worden ingedeeld in hope-loze en hoopvolle gevallen.¹⁵ Een medicus gaf in de *Synopsis* hetzelfde advies.¹⁶

De gashuismeesters probeerden met de locatie en opbouw van het pesthuis niet alleen de kans op verspreiding tot een minimum te beperken. Ze trachtten ook om een gezonde en heilzame ruimte te creëren. De resolutie vermeldt namelijk dat de professoren erop aandrongen dat het pesthuis op een hoge en luchtige plek zou worden gebouwd. In de Lage Landen moest men creatief omgaan met dit advies en zodoende werden de pestzalen op de eerste verdieping geplaatst en niet op de begane grond. De ziekenzaal zelf was met vier en een halve meter tamelijk hoog. Ramen van ruim twee meter hoog moesten voor doorluchting zorgen en hadden als doel bepaalde droge, koude winden 'vangen', zoals bijvoorbeeld de noordenwind, die als geneeskrachtig werden beschouwd.¹⁷ Ook in andere steden vond men de oriëntatie van het pesthuis belangrijk. Te Hoorn adviseerden de stadsdokters Hogerbeets en Velius het stadsbestuur in 1599 om bij

de oriëntatie van een nieuw pesthuis de zuiderwind en zuiderzon te mijden.¹⁸ In Gouda bleek in 1609 uit een rapport van deskundigen dat een nieuw pesthuis noordelijk georiënteerd, hoog en lichtig moest zijn.¹⁹

Twee haarden aan weerszijde van elke ziekenzaal gebruikte men mogelijk om naast het verwarmen van de zieken ook giftige luchten met scherp geurende materialen te zuiveren voordat de wind deze de stad in blies.²⁰ In 16de-eeuws Leiden mocht men om verdere verspreiding van de ziekte te voorkomen, beddengoed van pestlijders niet op straat luchten.²¹ De gasthuismeesters waren daarom van plan om een smalle houten galerij boven de bedsteden te bouwen, die het mogelijk zou maken om kleding in het midden van de zaal uit te hangen, te luchten en te reinigen. Deze praktische oplossing hebben de gasthuismeesters waarschijnlijk afgekeken van het pesthuis in Utrecht die een soortgelijke constructie had (zie afbeelding 4 voor een reliëf met een soortgelijke galerij boven de bedsteden).²²

Tot slot vertelt de resolutie dat de bedsteden in het midden van de zaal met hun ruggen tegen elkaar moesten worden geplaatst. De mysterieuze uitleg voor deze positionering luidt: 'zulx zullen werden gestelt dat de ziecken

malcanderen minst mogen zien'.²³ Ook deze indeling was wellicht op medisch advies gebaseerd. Een medische theorie die bekend stond als de intromissietheorie stelde dat alles wat men 'zag' het oog binnenging en vanuit het oog de ziel en de fysieke gesteldheid van een persoon beïnvloedde. Professor Heurnius refereerde in zijn pesttraktaat niet direct aan deze theorie, maar zei wel dat de pest gemakkelijker een treurend hart binnendrong. Daarom raadde hij aan om ten alle tijden droefenis te vermijden.²⁴ Een van Pauws opvolgers aan de Universiteit Leiden, professor Henricus Florentius, vertelde dat de omgeving de ziel van een pestlijder versterkte of juist verzwakte. Angst, vrees en slechte gevoelens waren volgens hem gif voor de ziel en konden de pest veroorzaken.²⁵ Misschien was het om deze ongewenste emoties te vermijden dat de gasthuismeesters de bedsteden met de ruggen tegen elkaar wilden zetten. Op die manier kon immers het lijden van de andere patiënten buiten worden gesloten.

HET DOLHUIS

Ook de beschrijving van het te bouwen dolhuis lijkt op medisch advies gebaseerd te zijn.

Afb. 4 Gevelsteen van het St. Barvaragasthuis in Haarlem. Het reliëf toont een interieur van een ziekenzaal met bedsteden en de balustrade van een galerij. Beeldhouwer onbekend, 1624. Foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

De resolutie zegt namelijk dat: ‘de logysen van de dolle of uyt sinnige menschen, hoe die donkerer zijn hoe beter ende zulx notelicken laech bij der aerden dien gemaect mit zulcken bescheyde nochtans dat de plaetse van hem zelfs drooch ende niet vochtich en zij’.²⁶ Het gebouw moest een zo goed mogelijke omgeving voor de dollen scheppen met condities, zoals donkerte, kou en droogheid. Deze condities komen redelijk goed overeen met het medische advies dat Heurnius in zijn *De morbis qui in singulis partibus humani capitis insidere consueverunt* van 1594 gaf. Dit boek behandelt de ziekten van het hoofd, zoals haaruitval, maar ook ‘geestesziekten’ zoals frenesie, lethargie en manie. Heurnius adviseert, in navolging van de antieke arts Celcius, om dollen met een delirium of manie in een donkere, geluidsdichte ruimte op te sluiten. Ook frenetici moeten volgens hem ver van visuele stimuli worden gehouden. Het gebrek aan zonlicht zal de cellen koel hebben gemaakt en de weinige beweegruimte moest voorkomen dat dollen hun lichamen fysiek verhitten. Kou was in het galenisch systeem een remedie voor ‘geesteszieken’.²⁷ Dat dolcellen droog moesten zijn, kan niet worden herleid tot Heurnius’ boek. Toch lijkt het een gedeeld sentiment te zijn geweest in de Republiek want ook in Dordrecht wilden de dolhuismeesters droge lucht in de cellen.²⁸

Het gebruik van medische geïnspireerde architectuur in deze dolhuizen is redelijk opzienbarend te noemen. In het bijzonder Foucault typeerde pre-verlichting dolhuizen vaak als instituties zonder medische expertise of doel.²⁹ Het feit dat de gasthuismeesters hier wel medische ideeën toepasten zou betekenen dat de medicalisering van wat Foucault ‘afwijkend gedrag’ noemde, en daarmee het medicaliseren van opsluiting in Leiden anderhalve eeuw eerder plaats hebben gevonden dan gedacht. De pestlieders, die in hetzelfde complex waren ondergebracht, kunnen de medische uitstraling van het dolhuis en de perceptie van dollen als ‘zieken’ hebben versterkt. Mogelijk legitimeerde dit medisch elan de opsluiting van dollen in cellen.

TRADITIE EN PRAGMATISME

Het pest- en dolhuis was niet slechts op medisch terrein een pionier, het was tevens het eerste hospitaal dat na de overgang van katholieke naar protestantse armenzorg in Leiden is gebouwd. Ondanks dit gegeven stond dit nieuwe pest- en dolhuis in een lange katholieke traditie van liefdadigheidsinstellingen. Allereerst was de loterij ter financiering van de bouw gehuld in katholiek symbolisme. De poster die mensen moest warm maken om loten te kopen toonde een ziekenzaal in de vorm van een kerk, met een geestelijke op de achtergrond. In een katholieke context zou deze uitbeelding hebben verwezen naar het positieve effect dat goede daden op de ziel kon hebben. Daarnaast was de loterij-optocht uitgedost als een religieuze processie, waarbij op de plek van het relik de poster te zien was.³⁰

Daarnaast besloot de stadsraad het pest- en dolhuis onder te brengen in een voormalig klooster. De ziekenzalen werden natuurlijk grondig gerenoveerd, maar andere delen bleven praktisch onveranderd. Zo ontsloot dezelfde poort die naar het kloostercomplex leidde nu het pest- en dolhuis (zie afbeelding 5). De kloosterarchitectuur werd wellicht ook ‘geciteerd’ in de nieuwe ziekenzalen om het complex in visueel opzicht te laten voldoen aan de verwachtingen die burgers en gasthuismeesters hadden van een medische instelling. Deze katholieke associaties hebben er zeker aan bijgedragen dat de naam ‘pest- en dolhuis’, voorgesteld door de stads magistraten, het nooit heeft kunnen winnen van de naam ‘St. Caeciliagasthuis’, een directe verwijzing naar het oude St. Caeciliaklooster.³¹

Pragmatisme zal echter ook een doorslaggevende rol hebben gespeeld om de kloosterarchitectuur grotendeels intact te laten. De resolutie van Van Hout is namelijk niet helemaal doorgevoerd. De gasthuismeesters hebben bijvoorbeeld de driedeling van de zalen in het pesthuis losgelaten en de buitengalerij vervangen door een simpele trap (zie afbeelding 6 voor een impressie

Afb. 5 De poort die toegang gaf tot het Leidse pest- en dolhuis, 15de tot 17de eeuw. De hoofdjes aan weerszijde van het poortje zijn replica's maar de originelen zijn laatgotisch. Het cartouche met de gevelsteen dateren mogelijk uit de vroege 17e eeuw. Foto: Mats Dijkdrent, 2022.

van het gebouw vandaag de dag). De bedstedes stonden al in 1614 tegen de muren en het is maar de vraag of ze ooit in het midden van de zaal hebben gestaan.³² De toegangspoort werd wellicht ook gespaard uit pragmatisme, maar was toch van grote symbolische betekenis. De poort markeerde de ingang naar een wereld met zijn eigen discours: iedereen die door die poort ging, veranderde van burger in patiënt of medisch specialist met bijbehorende rechten, plichten en autoriteit.

Tot slot werden de pestzieken en dollen in één gebouwencomplex ondergebracht, wat

inging tegen elk medisch advies. De oorsprong van deze traditie komt mogelijk bij de orde van de Cellieten vandaan. Deze zeer arme, wijd-verbrede orde had zich toegelegd op de zeven werken van barmhartigheid. In veel steden stonden ze echter vooral bekend om hun zorg voor gevangenen, pestlijders en dollen. Ook in Leiden hadden de Cellieten een klooster waar ze pestzieken en zestien dollen verzorgden. Die dollen hielden ze waarschijnlijk in houten cellen achter hun klooster.³³ Pestlijders en dollen waren op hun eigen manier gestigmatiseerd als 'ongewenst'

Afb. 6 Zicht op de noordzijde van het voormalige pest- en dolhuis. De grote ramen op de eerste verdieping behoorden tot de pestzalen. Het complex is verschillende keren gerenoveerd en gerestaureerd (de ramen op de begaande grond zijn dan ook niet origineel). Foto: Mats Dijkdrent, 2022.

in een gezonde samenleving en daarom werden ze, ook middels de Cellieten, met elkaar geassocieerd.³⁴ Deze associatie was wellicht een van de redenen waarom dit soort opmerkelijke pesthuis-dolhuis-combinaties de Reformatie hebben overleefd en veelvuldig in Holland voorkwamen (bijvoorbeeld in Amsterdam, Den Haag, Haarlem en Rotterdam). Als zodanig werkte het gebouw waarin het nieuwe pest- en dolhuis gehuisvest was als een signaal (een *signifier*) voor *social otherness* en ongewenstheid.

Het pest- en dolhuis mochten dan zijn verenigd in één gebouwencomplex, in architectonisch en symbolisch-medisch opzicht bleven de twee tegenovergestelde werelden. De pestzieken en dollen deelden weliswaar de toegangspoort, maar na de entree scheidden hun wegen direct, zonder later nog te kruisen. De pestlijders werden direct naar boven gedirigeerd terwijl op de begaande grond en op de binnenplaats alle voorzieningen waren die de dollen nodig hadden.³⁵ De twee waren ook symbolische tegenpolen; het pesthuis op de eerste verdieping was licht, hoog en luchtig met patiënten die voornamelijk lagen en sliepen, terwijl het dolhuis op het gelijkvloers donker, laag en dicht bij de aarde was, met geïsoleerde, energieke patiënten die elkaar konden horen noch zien.

CONCLUSIE

Hoewel Leidse zieken aan het eind van de 16de eeuw in een verbouwd klooster werden ondergebracht, was de architectuur van het pest- en dolhuis wel degelijk medisch geïnspireerd. Voor uitbouwen, verbouwingen en keuzes in het interieur riepen de gasthuismeesters de hulp in van medisch geschoolde professionals. Deze medisch specialisten probeerden met de locatie, oriëntatie en interne opbouw van het gebouw verspreiding van de ziekte te voorkomen en het genezingsproces te ondersteunen. Veel aandacht ging uit naar schone lucht, ventilatie en het voorkomen van hitte en zonlicht. De plaatsing van de dolcellen op de begaande grond en de pestzaal op de eerste verdieping, alsook de toevoeging van een galerij om kleding te luchten waren medisch ingegeven. Desalniettemin speelden ook traditie en pragmatisme een rol in de uitbouw van het complex; zo werden heel wat elementen uit het oorspronkelijke klooster behouden en stond de pesthuis-dolhuis-combinatie in de traditie van de orde der Cellieten. De casus van het St. Caeciliagasthuis toont echter aan dat medicalisering van pest- en dolhuisarchitectuur, eerder plaatsvond dan vaak is verondersteld.

Een moeizaam huwelijk

De samenwerking tussen christenen en socialisten in het radicale antimilitarisme rond de Eerste Wereldoorlog

‘Groenendaal moet vrij!’ De hele Ridderzaal schrikte op: van wie kwam die kreet? Vlak voordat koningin Wilhelmina met haar troonrede van 1921 zou beginnen, hadden actievoerders hun kans gegrepen om aandacht te vragen voor de zaak waar zij zich al een aantal maanden voor inzetten: de vrijlating van de Haarlemse dienstweigeraar Herman Groenendaal (1901-1979). Wat ging er aan deze spraakmakende actie vooraf? En welke partijen waren erbij betrokken?

Dat dit incident in Nederland plaatsvond lijkt misschien toevallig, maar juist hier ontwikkelde de internationale vredesbeweging zich aan het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw. Men denkt hierbij wellicht aan bijvoorbeeld het Vredespaleis in Den Haag, dat in 1913 werd geopend. Het Permanent Hof van Arbitrage dat hier zetelde had als doel om internationale conflicten op een vreedzame manier op te lossen. Voor sommigen ging dit doel niet ver genoeg. Deze antimilitaristen stelden dat vrede alleen kon worden bereikt als de wereldwijde systemen die oorlog in stand hielden werden afgeschaft. In deze radicale stroming kwamen twee ogenschijnlijk vijandige groeperingen samen: christenen en socialisten. In dit artikel staat de vraag hoe die samenwerking vorm kreeg centraal, toegespitst op drie momenten in de tijd: de oprichting van de Internationale Antimilitaristische Vereniging (IAMV) in 1904, het dienstweigeringsmanifest van 1915 en tot slot de acties rondom Herman Groenendaal in 1921. Hoewel het antimilitarisme een internationale beweging was, speelden de Nederlandse gebeurtenissen zich voor een belangrijk deel af in Holland.

De christenen waar het in deze geschiedenis om gaat waren aanvankelijk vooral de tolstojanen: volgelingen van de Russische schrijver Leo Tolstoj (1828-1910). Een andere term die zij gebruikten om zichzelf te beschrijven was christenanarchisten. Later trokken de tolstojanen zich terug en verschenen de christensocialisten, grotendeels verenigd in de Bond van Christen-Socialisten (BvCS), ten tonele.

De socialistisch-antimilitaristen zijn een minder duidelijk aanwijsbare groep. Het socialisme ziet militarisme als een mechanisme dat het kapitalisme mede in stand houdt en de arbeiders onderdrukt. Zo trad het leger geregeld op als stakingsbreker en werden tijdens oorlogen arbeiders betaald om de dienstplicht van rijke jongemannen over te nemen. Daarnaast werden in oorlogssituaties arbeiders uit verschillende landen tegen elkaar opgezet terwijl de bourgeoisie van de oorlog profiteerde.¹ Zowel binnen het anarchisme, het communisme en de sociaaldemocratie van de vroege 20ste eeuw was antimilitarisme een belangrijk onderdeel, maar er werd wel altijd een kanttekening bij geplaatst. Deze stromingen waren in beginsel revolutionaire bewegingen, en een geweldloze revolutie was dan wellicht het ideaal, in de praktijk achtten men dat niet haalbaar. Als er naar de wapens

gegrepen moest worden, dan accepteerde men dat. Het ging hen vooral om het militarisme als onderdeel van het kapitalisme te ondermijnen.

DE EERSTE SAMENWERKING

In 1904 werd de Internationale Antimilitaristische Vereniging (IAMV) opgericht, onder de leus 'geen man en geen cent voor het militarisme'.² Dat gebeurde op het eerste Internationaal Antimilitaristisch Congres, dat werd gehouden op 26, 27 en 28 juni in het Amsterdamse gebouw 'Tot Nut van 't Algemeen'. Al in 1902 was door een groep Franse en Spaanse anarchisten in de Tweede Arbeidersinternationale besloten dat er een congres gehouden moest worden dat geheel aan het antimilitarisme gewijd was.

Tijdens het oprichtingscongres van de IAMV waren gedelegeerden uit zeven landen (België, Engeland, Frankrijk, Nederland, Oostenrijk, Spanje, Zwitserland) aanwezig, die in hun eigen land een Nationaal Secretariaat moesten gaan oprichten. Dat gebeurde in eerste instantie ook, maar door onder andere hevige vervolging verdwenen alle afdelingen behalve de Nederlandse allemaal weer binnen een paar jaar na de oprichting. De beweging was dus in naam internationaal, maar werd grotendeels

Afb. 1 Header van *De Wapens Neder*, het maandblad van de Nederlandse IAMV-afdeling. Deze header werd gehanteerd vanaf deze editie van januari 1915. Illustратор onbekend. Collectie Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

gedragen door Nederlanders. Naast het Nationaal IAMV-secretariaat werden door het hele land lokale afdelingen opgericht. Van alle 128 afdelingen die tussen 1905 en 1922 bestaan hebben, bevonden zich de meeste in Noord-Holland: 53. Samen met de 10 afdelingen in Zuid-Holland hadden de Hollandse provincies dus bijna de helft van alle afdelingen. Ook Friesland was een IAMV-bolwerk, met 26 afdelingen.³ Een van de verklaringen voor de concentratie in Noord-Holland is dat de zeer populaire dominee Nicolaas Schermerhorn (1866-1956) vanuit zijn standplaats Nieuwe Niedorp veel mensen in die omgeving wist te overtuigen van het antimilitarisme – het zogeheten sneeuwbal effect.⁴ In Amsterdam en de Zaanstreek was al vanaf de late 19de eeuw veel aanhang voor het socialisme. Het antimilitarisme vond in die streken onder die groepen haar aanhangers.⁵

De samenwerking tussen de tolstojanen en de socialisten binnen de IAMV leek geen lang leven beschoren: al tijdens het oprichtingscongres verlieten de tolstojanen de zaal, omdat er

discussie ontstond over hun doctrine van religieus geïnspireerd lijdelijk verzet. Volgens de revolutionair socialisten en anarchisten paste dat niet in hun revolutionaire gedachtegoed: een revolutie zou altijd met geweld gepaard gaan en aan lijdelijk verzet had men niets. De tolstojanen verlieten daarop het congres, en na hun vertrek werd een motie aangenomen waarin stond dat lijdelijk verzet geen plaats zou hebben binnen de IAMV.

Een ander punt van onenigheid tussen tolstojanen en socialisten betrof het dienstweigeren. Op het IAMV-congres van 1906 was besloten dat voor persoonlijke dienstweigering geen propaganda gemaakt zou worden.⁶ Dat was in lijn met het socialistische idee dat alleen collectieve actie van belang was en men van individuele arbeiders niet kon verwachten zo'n risico te nemen.⁷ In de praktijk werd in *De Wapens Neder* (het tijdschrift van de IAMV) regelmatig opgeroepen tot steun voor dienstweigeraars. Voor de tolstojanen was dienstweigeren het enige juiste om te doen, omdat leven volgens de regels van

Afb. 2 Foto van een bijeenkomst van de internationale antimilitaristische vereniging War Resisters International (WRI), opgericht in Bilthoven in 1921. Zij werkten bij gelegenheid samen met de IAMV. Bart de Ligt staat in het midden met zijn armen over elkaar. Fotograaf onbekend, 1938. Collectie Wikimedia Commons.

Afb. 3 Lodewijk van Mierop (links) en Louis Bähler (rechts). Fotograaf onbekend. Scan uit T. Domenie-Verdenius, *Lemferdinge: schakel in de tijd* (Eelde 2013), p. 122.

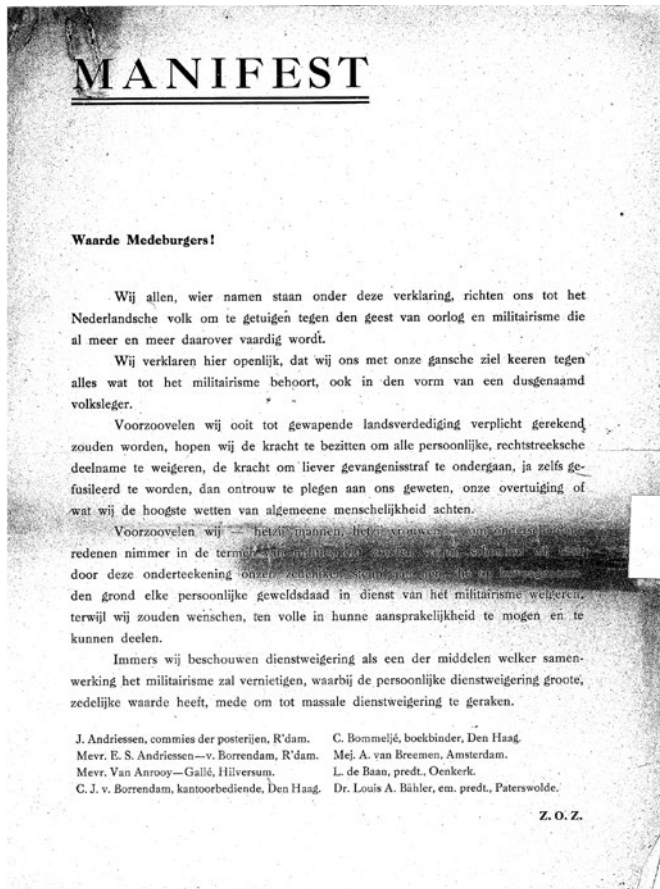
het christendom inhield dat je geen andere levende wezens mocht doden. De houding van de IAMV ten opzichte van het individuele dienstweigeren zou tijdens de Eerste Wereldoorlog sterk veranderen.⁸

HET DIENSTWEIGERINGSMANIFEST

Waarde Medeburgers! Wij allen, wier namen staan onder deze verklaring richten ons tot het Nederlandsche volk om te getuigen tegen den geest van oorlog en militarisme die al meer en meer daarover vaardig wordt. Wij verklaren hier openlijk, dat wij ons met onze gansche ziel keeren tegen alles wat tot het militarisme behoort, ook in den vorm van een dusgenaamd volksleger.

Die tekst van het zogeheten dienstweigeringsmanifest werd in september 1915, toen de Eerste Wereldoorlog ongeveer een jaar woedde en al vele slachtoffers had gemaakt, in een oplage van 25.000 verspreid door Nederland. Er stonden 178 handtekeningen onder. Van de ondertekenaars waren er 76 woonachtig in Holland, net iets minder dan de helft.⁹ Dit manifest zou nog een aantal keer herdrukt worden met onder elke editie meer handtekeningen. In 1916 verscheen er zelfs een internationale versie.¹⁰ Het manifest was tot stand gekomen op initiatief van de Friese dominee Leendert de Baan (1880-1929), maar de drijvende kracht erachter was de tolstojaan Louis Bähler (1867-1941). Hij plaatste in verschillende kranten een oproep aan predikanten om contact met hem op te nemen als

zij zich aangesproken voelden door het standpunt van 'de Christelijke heldhaftigheid der weerloosheid.' Dat was voor De Baan niet voldoende: hij schreef Bähler opnieuw aan, nu met het verzoek om een bredere groep antimilitaristen aan te spreken. Ook drong hij er op aan om de als antimilitaristisch bekende dominee Bart de Ligt (1883-1938) te betrekken bij de actie.¹¹

Afb. 4 De eerste druk van het dienstweigeringsmanifest, 1915. Foto door Marieke Dwarswaard. Collectie Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

De Ligt was vanaf 1912 de spil geworden van de Bond van Christensocialisten (BvCS), de partij die hij samen met twee andere jonge dominees een meer radicale koers had doen varen. Een van de oprichters van de BvCS zou later stellen dat De Ligt zo'n belangrijke rol speelde binnen de partij dat hij op den duur de BvCS werd.¹² In een krantenartikel uit 1904 benadrukte De Ligt dat hij geen tolstojaan was, maar citeerde hij wel uit de Bergrede, het belangrijkste Bijbelverhaal voor de tolstojanen.

Na een eerste bespreking op initiatief van Bähler, waar nog steeds met name predikanten aanwezig waren, werd De Ligt en daarmee de BvCS bij het initiatief betrokken.¹³ Via De Ligt werd ook dichteres en revolutionair Henriette Roland Holst (1869-1952) betrokken bij het initiatief.¹⁴ Op aandringen van Roland Holst werd de tekst van het manifest zoals Bähler die had opgesteld zo gewijzigd dat deze niet alleen door christenen maar ook door marxisten onderschreven kon worden.¹⁵ Dat kwam vooral door de laatste alinea van het manifest, die als volgt luidde: 'Immers wij beschouwen dienstweigering als een der middelen welke samenwerking het militarisme zal vernietigen, waarbij de persoonlijke dienstweigering groote, zedelijke waarde heeft, mede om tot massale dienstweigering te geraken.'¹⁶

Zo werd het dienstweigeringsmanifest een samenwerkingsproduct van tolstojanen, christensocialisten en socialisten – al was de communistische Sociaal-Democratische Partij (SDP) in eerste instantie niet overtuigd. Ze zag in Roland Holst iemand die haar principes overboord had gegoooid.¹⁷ De partij had het succes van het manifest echter niet goed ingeschat: binnen een paar maanden veranderde ook zij haar standpunt ten opzichte van de dienstweigering en sprak SDP-leider David Wijnkoop (1876-1941) op een bijeenkomst ter ondersteuning van de vervolgte ondertekenaars van het manifest. Hij deelde daarbij het podium met Roland Holst.¹⁸ Voordat dat gebeurde stelde

Afb. 5 Pamflet met de tekst 'Groenendaal moet vrij'. Dit pamflet kon worden opgespeld door demonstranten. Foto door Marieke Dwarswaard. Collectie Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

'Wp.' (het is zeer aannemelijk dat dit Wijnkoop zelf was) in een kort stuk in *De Tribune* in oktober 1915 al dat de SDP de vervolging van de ondertekenaars zag als een positieve ontwikkeling voor het verzet van de arbeidersklasse ten opzichte van de bourgeoisie, al was ze het toen nog niet met het initiatief eens.¹⁹

Over de betrokkenheid van de IAMV bij het manifest valt te zeggen dat ondanks dat de IAMV niet de organisatie was die het manifest uitgaf, haar naam er vrij duidelijk mee verbonden was door de (bestuurlijke) activiteit van verschillende ondertekenaars. Zoals eerder vermeld moedigde de IAMV dienstweigering niet aan, maar steunde ze individuele dienstweigerers meestal wel. Tot 1915 waren dat er niet veel geweest, maar het verschijnen van het manifest en het uitbreken van de oorlog zorgden voor een grote toename in het aantal dienstweigerende mannen. Tussen 1900 en 1914 weigerden twintig Nederlandse mannen dienst; tussen 1914 en 1918 waren dat er ongeveer tussen de vier- en zeshonderd.²⁰

Het dienstweigeringsmanifest was een geslaagde samenwerking tussen christenen, socialisten en personen die zich bij een combinatie van deze levensovertuigingen thuis voelden. Hoewel de actie in tolstojaanse kring

begon, zag initiatiefnemer De Baan snel in dat bredere steun van belang was. Door de combinatie van de netwerken van De Baan, Bähler en De Ligt werd het dienstweigeringsmanifest een product van antimilitaristische overeenstemming, iets dat in voorgaande jaren nooit helemaal bereikt was.

HERMAN GROENENDAAL

Na afloop van de oorlog nam het draagvlak voor dienstweigeren in het bijzonder en antimilitarisme in het algemeen wat af (bijvoorbeeld te zien aan de dalende oplagecijfers van *De Wapens Neder* en het aantal IAMV-afdelingen), maar het vuur doofde nooit helemaal uit.²¹ In 1921 laaide het weer op met de dienstweigering van de Haarlemse Herman Groenendaal (1901-1979). Deze tuinder was actief in de Jongelieden Geheelonthoudersbond (JGOB).²² De in december 1912 te Haarlem opgerichte JGOB was ‘blauw’ – de kleur die bij de geheelonthoudersbeweging hoorde. Politiek was zij in principe neutraal, maar na de gebeurtenissen in Rusland in 1917 en de jaren daarna ontstond binnen de JGOB steeds meer drang onder een deel van haar leden om zich politiek uit te spreken. De JGOB wilde hier absoluut niet in meegaan en besloot in 1920 ‘alle leden, die voor een bepaalde politieke beweging ijveren in de JGOB, als lid te royeren.’

Herman Groenendaal was een van de JGOB-leden voor wie dit gold: hij voelde zich steeds meer thuis bij het revolutionair anarchisme en sloot zich samen met een aantal JGOB-leden aan bij het Vrije Jeugd Verbond (VJV). Het was hem met name tegengevallen dat de JGOB geen antimilitaristisch standpunt in wenste te nemen. De ideologie van het VJV kan worden omschreven met de woorden ‘antimilitaristisch en antikapitalistisch’. Met name in Groenendaals woonplaats Haarlem vond het VJV veel aanhang.²³

Toen Groenendaal in 1920 het bericht kreeg dat hij was ingeloot om in dienst te gaan, riep hij zijn mede-lotelingen, in onder andere *De Wapens Neder*, op om dienst te weigeren. Hij wilde een grote gezamenlijke actie starten, zodat ‘het op de dagen dat ‘t Militarisme weer nieuwe offers vraagt, door “ons” land [zal] donderen: *De Wapens Neer*.’²⁴

Begin juni 1921 had Groenendaal zich moeten melden om zijn dienstplicht te gaan vervullen, en nadat hij niet op was komen dagen werd hij op 6 juni gearresteerd.²⁵ Zoals gebruikelijk bij een dienstplichtige werden hem de krijgsartikelen voorgelezen, die hij weigerde te ondertekenen. Daarop werd hij onder militair gezag gearresteerd. Hij weigerde de eerste maaltijd die hij kreeg en ging vanaf dat moment in hongerstaking. Er werd gedreigd met dwangvoeding, zoals Groenendaal beschreef in de brief die hij naar de IAMV stuurde: ‘Toen ‘s middags 5 uur eten gebracht werd stuurde ik dit terug met de mededeeling, dat ik geen eten geëischt had, maar invrijheidstelling.’ Na veertien dagen hongerstaking werd besloten dat hij inderdaad dwangvoeding moest krijgen, want ‘de dokter beweert: je bent patiënt en ik mag je niet laten verhongeren, ook mag ik je niet ontslaan eer je beter bent, tenzij je dienstdag om is en je dan zelf wil gaan’.²⁶

In de brief die Groenendaal naar de IAMV zond, verzocht hij landelijk secretaris Jos Giesen (1881-1932) om een stuk in *De Vrije Communist* of in een ander blad te schrijven over zijn situatie: ‘publiciteit acht ik hier wel van belang.’²⁷ Daarop kwam de IAMV direct in actie: ze stapte zoals

De ideologie van de VJV kan worden omschreven met de woorden ‘antimilitaristisch en antikapitalistisch’

Afb. 6 Het logo van de JGOB. Foto: Ger Harmsen.

Groenendaal verzocht had naar de pers, richtte een comité op en produceerde de brochure *Herman Groenendaal moet vrij*. In deze brochure werden arbeiders opgeroepen tot staking.²⁸

Het IAMV-comité besloot samen met het Nationaal Arbeiderssecretariaat (NAS, de anarchistische vakbond) over te gaan tot het organiseren van een aantal protestmeetings door het hele land.²⁹ Ook schreef het comité kranten aan met een oproep tot staking. De samenwerking met het NAS werd vooral gezocht vanuit het idee dat deze organisatie een staking zou kunnen uitroepen om de eis tot vrijlating van Groenendaal kracht bij te zetten. Het NAS was er niet van overtuigd dat zij genoeg mensen kon mobiliseren om een vuist te maken, dus in overleg werd besloten tot het houden van landelijke protestmeetings.³⁰

Welke groepen er in het comité vertegenwoordigd werden lijkt te fluctueren gedurende de zomer van 1921. In een bericht over een protestmeeting van 6 juli noemt *Het Volk* de volgende groepen als onderdeel van het 'Agitatiecomité voor vrijlating van Groenendaal': Communistische Partij Holland (CPH) [voorheen SDP, MD], IAMV, Federatie Van Sociaal Anarchisten, Revolutionaire Vrouwenbond [waarschijnlijk wordt

de Revolutionair-Socialistische Vrouwenbond bedoeld, afgekort RSVB, MD], Onafhankelijke Revolutionaire Vrouwenbond (ORSVB), Bond van Religieuze Anarchocommunisten (BRAC), Sociaal Anarchistische Jeugd Organisatie (SAJO), Socialistische Partij (SP), en de Zaaier.³¹ In dit lijstje ontbreekt de vakbondsbeweging volledig, terwijl het NAS en met name haar lokale afdelingen, de Plaatselijke Arbeidssecretariaten (PAS) veel meetings organiseerden, ofwel alleen ofwel samen met de IAMV. Toen de actie half augustus in leek te zakken riep het Landelijk Comité van Actie, 'bestaande uit het Nationaal Arbeids-secretariaat, de I.A.M.V. en de Plaatselijke Comité's van Actie' op tot nieuwe acties.³² Kortom: het was een bont gezelschap van organisaties dat zich inzette voor de vrijlating van Groenendaal.

De snelheid waarmee men in actie kwam is indrukwekkend: op 3 en 4 juli vonden door het hele land maar met name in de Hollandse provincies in totaal dertien bijeenkomsten plaats, nog geen twee weken na de brief van Groenendaal aan de IAMV.³³ Het aantal mensen dat op deze ontmoetingen afkwam varieerde van een paar honderd tot een paar duizend op het hoogtepunt van de actie.

Eind juli zakte de actie enigszins in, doordat er binnen de organiserende partijen een conflict ontstond.³⁴ In augustus – Groenendaal was nog altijd in hongerstaking – werd de zaak nieuw leven in geblazen door de IAMV en het NAS, maar zo grootschalig als begin juli werd ze nooit meer.³⁵ Op twee momenten tot het einde van Groenendaals hongerstaking vonden er nog spectaculaire acties plaats: op Prinsjesdag en op 7 november. Op Prinsjesdag werd in de Ridderzaal op het moment dat koningin Wilhelmina haar troonrede uitsprak geroepen 'Groenendaal moet vrij!'. Ook stonden er mensen langs de weg op de route van het paleis naar de Ridderzaal die spandoeken droegen met eenzelfde tekst.³⁶

De tweede actie was een bomaanslag op 7 november op het huis van een majoor die

Het Eerste Internationale Anti-Militaristen-Congres, op tweeden Paaschdag te 's-Gravenhage gehouden.

Afb. 7 Foto van het Eerste Internationale Antimilitaristen-Congres, gehouden van 26 maart tot 31 maart 1921 in Den Haag. Dit congres had ten doel een Internationaal Antimilitaristisch Bureau op te richten. Op de eerste rij links zit Herman Groenendaal, achter hem als tweede op de tweede rij zien we Bart de Ligt. Uiterst rechts op de tweede rij zit Nicolaas Schermerhorn. Fotograaf onbekend. Collectie Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

in de Krijgsraad zat waardoor Groenendaal 4 november 1921 berecht was. Er vielen geen slachtoffers. De antimilitarist en anarchist Jo de Haas (1897-1945) werd dezelfde avond nog opgepakt.³⁷ Later bleek dat hij samen met drie andere anarchisten verantwoordelijk was geweest voor de aanslag. Drie van deze vier mannen werden tot gevangenisstraf veroordeeld. Een week na de bomaanslag gaf Groenendaal zijn hongerstaking op: hij stond niet achter deze gewelddadige actieform en wilde niet dat er nog meer aanslagen in zijn naam gepleegd zouden worden. Groenendaal werd uiteindelijk veroordeeld tot negen maanden en tien dagen gevangenisstraf en kwam in april 1921 weer vrij.³⁸ Hij zou in ieder geval tot de Tweede Wereldoorlog actief blijven in de antimilitaristische beweging.³⁹

De vraag hoe de antimilitaristische samenwerking tussen christenen en socialisten in Nederland aan het begin van de 20ste eeuw vorm kreeg kan beantwoord worden met de volgende conclusie. Hoewel beide groeperingen elkaar vonden in de overtuiging van radicaal pacifisme, was er een cruciaal punt waarom zij het toch telkens oneens waren. Dit betrof de vraag of geweld geoorloofd was in revolutionaire situaties. Alleen tijdens het dienstweigeringsmanifest van 1915 wisten deze idealisten een succesvolle brede coalitie te smeden, waarbij de christensocialisten als nieuwe groep het toneel betraden. Hoewel hongerstaker Groenendaal in 1921 een breed palet aan linkse organisaties samenbracht, liepen ook deze acties stuk op het aloude twistpunt: totale geweldloosheid, of toch niet helemaal?

Een micro- geschiedenis

*De nakomelingen van het migrantenechtpaar
Laurens Govertse en Engeltje Goverts in Amsterdam,
1660-1811*

De vroegmoderne periode in de Nederlandse Republiek werd gekenmerkt door grootschalige immigratie. De grootste migrantengroepen kwamen uit Duitsland, Scandinavië en België. Over de nakomelingen van deze duizenden immigranten is nog vrijwel niets bekend. Dit artikel laat zien dat een microhistorische benadering cruciaal is in het verkrijgen van inzicht in de sociale mobiliteit van de nakomelingen van vroegmoderne immigranten in Amsterdam.

Op 18 december 1660 gingen Laurens Govertse (ca. 1624-ca. 1667) en Engeltje Goverts (ca. 1625-1720) in ondertrouw in Amsterdam. Laurens Govertse was afkomstig uit Bernhausen in Duitsland en was zeeman. Engeltje Goverts was ook een immigrant: ze kwam uit Stavanger in Noorwegen. Net als haar aanstaande man woonde ze in Amsterdam op Vlooienburg (afbeelding 1).¹ Laurens en Engeltje zijn twee van de duizenden arbeidsmigranten die in de 17de eeuw naar de Nederlandse Republiek emigreerden. Deze immigranten trokken naar steden in de Republiek door de grote vraag naar arbeidskrachten en de daarbij horende relatief hoge lonen. De betreffende religieuze vrijheid en goede armenzorg zorgden er ook voor dat veel immigranten naar de Republiek kwamen.²

Amsterdam was de grootste stad van de Republiek en groeide sterk door de komst van duizenden immigranten. Terwijl de stad rond 1585 nog 30.000 inwoners telde, was dit aantal rond 1660 gestegen naar 200.000.³ De levens van de immigranten zijn door verschillende historici onderzocht

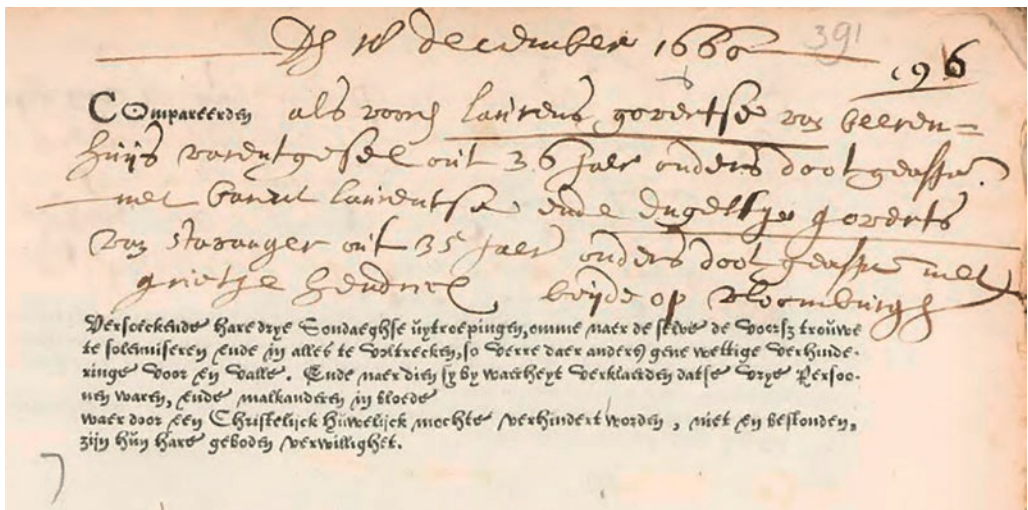
en geanalyseerd.⁴ Er is echter nog vrijwel niets bekend over hoe de levens eruit zagen van de nakomelingen van de duizenden immigranten die zich in Amsterdam vestigden. Door recente ontwikkelingen in digitalisering, indexering en de daarmee samenhangende toegenomen digitale beschikbaarheid van archieven is het mogelijk geworden om door middel van een microhistorische benadering de families met een migratieachtergrond te reconstrueren.⁵ De microhistorische aanpak kan helpen om vragen te beantwoorden over het grotere proces van sociale mobiliteit.

Sociale mobiliteit kan gedefinieerd worden als de verandering van de sociale positie van een individu, familie of groep. Er zijn verschillende vormen van sociale mobiliteit. Vaak wordt een onderscheid gemaakt tussen intrageneratiemobiliteit (hoe de sociale status van een individu gedurende diens leven ontwikkelt) en intergeneratiemobiliteit (de sociale positie wordt vergeleken met die van de (groot)ouders).⁶ Er zijn meerdere factoren die sociale mobiliteit kunnen beïnvloeden, waarvan geletterdheid, beroep, eigendom en adres voor dit artikel het

belangrijkst zijn. De nakomelingen van het migrantenechtspaar Laurens en Engeltje bleven generaties lang in Amsterdam wonen en hun sociale mobiliteit kan dus over meerdere generaties geanalyseerd worden. De vraag is hoe zij hun leven opbouwden in de stad. Lukte het hen om hun sociale status binnen Amsterdam te verbeteren? En hoe kan een microhistorische benadering bijdragen aan het onderzoek hiernaar?

MICROGESCHIEDENIS

Microgeschiedenis kan gedefinieerd worden als een intensief historisch onderzoek naar een klein onderzoeksobject, meestal een gemeenschap in een dorp of stad, een individueel persoon, een familie of een groep families.⁷ Een microhistorische benadering verschilt van het onderzoeken van een specifieke casestudie, omdat binnen microgeschiedenis gezocht wordt naar antwoorden op 'grote historische vragenstukken', terwijl kleine objecten of individuen worden onderzocht. Een ander belangrijk onderdeel van microgeschiedenis is dat mensen worden gezien als actieve individuen die zelf

Afb. 1 De registratie in het ondertrouwregister van Laurens Goverts en Engeltje Goverts op 18 december 1660. Collectie Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Burgerlijke Stand, inv. nr. 481: p. 391.

Door een microhistorische benadering te hanteren kunnen de levens van mensen worden onderzocht die met het gebruik van andere methoden niet onderzocht zouden zijn

bewuste beslissingen maken en niet alleen als ‘slachtoffers’ van grote historische processen.⁸

In de jaren zeventig van de 20ste eeuw raakte microgeschiedenis in trek in Italië. Italiaanse historici zoals Carlo Ginzburg, Giovanni Levi, Carlo Poni en Edoardo Grendi gebruikten biografieën om grotere historische processen en patronen te analyseren. Sinds de jaren zeventig van de 20ste eeuw zijn tal van microhistorische studies verschenen, ook voor de vroegmoderne periode. Zo reconstrueert Miles Ogborn in zijn boek *Global Lives* de biografieën van 42 mensen. Door deze mensen vervolgens in de context van de tijd waarin ze leefden te plaatsen, creëert hij inzicht in processen van vroegmoderne globalisering.⁹ Lucas Haasis gebruikt de complete correspondentie van koopman Nicolaus Gottlieb Luetkens (1716-1788), die in de 18de eeuw in Hamburg woonde. Door het leven en de correspondentie van deze succesvolle koopman te onderzoeken, analyseert Haasis de vroegmoderne praktijk van het briefschrijven en geeft hij inzicht in de Atlantische handelswereld van de 18de eeuw.¹⁰ Jelle van Lottum, Aske Laursen Brock en Catherine Sumnall combineren macrogeschiedenis met microgeschiedenis en gebruiken de biografie van de, in Duitsland geboren, zeeman Joseph Anton Ponsaing (1752-1812) om inzicht te krijgen in migratie, mobiliteit en economische netwerken in de 18de eeuw.¹¹

Door een microhistorische benadering te hanteren kunnen de levens van mensen worden onderzocht die met het gebruik van andere methoden niet onderzocht zouden zijn. Binnen macrogeschiedenis worden mensen vaak genoemd in grote aantallen waardoor de realiteit van het leven verloren zou gaan. Microhistorici maken juist intensief gebruik van primaire bronnen, vooral (auto)biografieën, juridische bronnen, notariële

archieven en doop-, trouw- en begraafregisters om zo levens in detail te kunnen reconstrueren. Door een grote variëteit aan bronnen te gebruiken kunnen onderzochte individuen bijvoorbeeld worden teruggevonden in verschillende sociale contexten of kunnen netwerken van sociale relaties zichtbaar worden.¹²

In de afgelopen jaren zorgen digitalisering en indexerings van grote hoeveelheden archiefcollecties ervoor dat microgeschiedenis op een andere schaal kan plaatsvinden. Dit geldt ook voor de Amsterdamse vroegmoderne context. Door het mogelijk te maken om de doop-, trouw- en begraafregisters en het notariële archief digitaal te doorzoeken, kan steeds meer informatie gevonden worden over de inwoners van de stad.¹³ Hierdoor kunnen de levens van zowel rijkere als armere Amsterdammers in detail worden geanalyseerd en worden er dus ook steeds meer bronnen geïndexeerd die betrekking hebben op de levens van de nakomelingen van immigranten in vroegmodern Amsterdam.

In dit onderzoek zijn de doop-, trouw- en begraafregisters gebruikt om de data te achterhalen waarop de nakomelingen van Laurens Govertse en Engeltje Goverts werden gedoopt, in ondertrouw gingen of werden begraven. Deze biografische data zijn aangevuld met informatie uit kwijtscheldingen (verkoop van onroerend goed) en het notariële archief van Amsterdam. Door de data uit verschillende archiefcollecties

met elkaar te combineren zijn gegevens over verschillende factoren van sociale mobiliteit verzameld. De beroepen, huwelijkspartners, geloofsovertuigingen, bezittingen, geletterdheid en adressen in de stad van de afstammelingen van Laurens en Engeltje zijn geanalyseerd, waarbij de focus ligt op hun zoon Cornelis en zijn nakomelingen. Hierbij worden individuen bij hun voornaam genoemd, omdat veel familieleden natuurlijk dezelfde achternaam hadden.

CORNELIS LAURENS DE WAIJ (1664-1743) EN ZIJN GEZIN

Cornelis Laurens de Waij was de enige van twee zonen van Laurens Govertse en Engeltje Goverts die de volwassen leeftijd bereikte en trouwde. Hij was in 1664 gedoopt in de Lutherse Kerk en groeide op op Vlooienburg. Nadat zijn vader overleed werd hij opgevoed door zijn moeder en stiefvader, de uit Stockholm (Zweden) afkomstige zeeman Andries Dirkse van der Waag (ca. 1643-ca. 1720).¹⁴ Zijn moeder kreeg met Andries nog drie dochters, die dus halfzussen van Cornelis waren.

In 1695 trouwde Cornelis, inmiddels 31 jaar oud en meestertimmerman, met Judick Harmens van Heusden (1665-1718).¹⁵ Judick was op dat moment al weduwe van Nicolaes Paulusz Blommendael (1664-1694), die tijdens zijn leven eerst boekverkoper en daarna schoolmeester was. Judick woonde met haar kinderen in de Markensteeg, in een huis dat van haar voormalige echtgenoot Nicolaes en diens familie was geweest. Na hun huwelijk trok Cornelis bij Judick in en samen kregen ze nog drie dochters, die allemaal in de Lutherse Kerk werden gedoopt.¹⁶

De Markensteeg, waar de familie woonde, bevond zich op Marken, een voormalig eiland in Amsterdam. Het was gelegen naast andere eilanden, waaronder Uilenburg, Rapenburg en Vlooienburg (afbeelding 2). Het was tevens een buurt waar veel Joden woonden.¹⁷ Dat is ook terug te zien in een notariële akte opgesteld door notaris

Johannes van Vilekens (1680-1753). Judick was in de buurt waar zij en Cornelis woonden getuige geweest van een grote ruzie tussen dertien Joden over een partij neteldoeken en stoffen. Ze was een van de twee getuigen in de akte die werd omschreven als christelijk. De vijf andere getuigen waren Joods. Levi Moses, de man van wie de spullen dreigden te worden gestolen, had op straat om hulp geschreeuwd en geroepen: 'Help help staat mij bij, mijn geschiet kragt ende geweld, mijn goet wort mij ontnome.' Judick en de andere getuigen waren het huis binnengegaan maar konden niet voorkomen dat de spullen werden meegenomen. Levi Moses was na de ruzie 'verscheijde malen in flautens' gevallen en was daardoor genoodzaakt 'het bet te moeten

Afb. 2 Uitsnede van een kaart van Amsterdam met Marken, Uilenburg en Vlooienburg. Kaart door Hendrik de Leth, ca. 1737-1752. Collectie Stadsarchief Amsterdam.

kiesen'.¹⁸ De akte geeft een inkijk in de buurt waar Cornelis en Judick woonden met hun gezin en wie zij tegenkwamen buiten op straat in hun wijk.

In 1718 overleed Judick en werd ze begraven op het Sint Anthoniskerkhof, dat in de buurt van Marken lag. Ze liet haar man, hun twee dochters en de kinderen uit haar eerste huwelijk achter. Elf jaar na het overlijden van Judick, in 1729, lieten de kinderen uit haar eerste huwelijk met Nicolaes een notariële akte opstellen. Blijkbaar was er een conflict ontstaan over de erfenis van Judick. In de akte verklaarden twee getuigen dat ze zowel voor als na de begrafenis van Judick 'dagelijks in het hujs' van de familie waren. De getuigen hadden Cornelis horen zeggen dat hij 'wijnig heeft betaelt' voor de begrafenis van Judick en waren erbij geweest toen een inventaris werd gemaakt van de inboedel van het huis in de Markensteeg. In de akte is deze inventaris herhaald, wat een inkijk geeft in het interieur van het huis en de bezittingen die Judick en Cornelis hadden rond 1718. Zo waren er twee 'ordentelijke bedden' met toebehoren, kleding, twee Bijbels, een 'reck met twaalf tinne lepels', een koperen ketel en koffiekkan, een 'silververde tabaksdoos' en een paar 'klijne kettingjes'. Verder was er een kerftafel met toebehoren, wat ongetwijfeld diende voor het werk van Cornelis als meestertimmerman.¹⁹

In de jaren na het overlijden van hun moeder trouwden de twee dochters van Judick en Cornelis. Engeltje de Waij (1696-1736) trouwde met de eveneens in Amsterdam geboren Dirk Vos (1696-1767), die meesterschilder en glazenmaker was. Johanna de Waij trouwde driemaal. Haar laatste echtgenoot was katoendrukker Huijbert van der Slaaff (ca. 1715-1790). Beide dochters van Cornelis kregen zelf één dochter die de volwassen leeftijd bereikte en trouwde (afbeelding 6). Engeltje de Waij overleed al in 1736, toen haar dochter Catharina nog maar drie jaar oud was.

Cornelis zelf overleed in 1743 en na zijn overlijden werd ook een boedelinventaris

opgesteld. Deze is beduidend kleiner dan de eerder opgestelde inventaris na het overlijden van zijn echtgenote. Waarschijnlijk was een deel van de bezittingen al eerder verkocht of verdeeld onder de kinderen van Judick. De totale waarde van de inboedel van Cornelis was 72 gulden en tien stuivers. Dit was inclusief dertien gulden contant geld en exclusief het huis in de Markensteeg. De bezittingen van Cornelis bestonden onder andere uit timmermansgereedschap met een waarde van drie gulden, een spiegel van één gulden en een 'hobo en fluijtje' van tien stuivers. Zijn meest waardevolle eigendommen waren een 'silver kommetje' van dertien gulden en een 'Luthersche Bijbel' van acht gulden (afbeelding 3).²⁰

In zijn eerder opgestelde testament had Cornelis vast laten leggen dat zijn dochter Johanna de Waij zijn 'meubeltjes, huisciraad,

A photograph of a handwritten inventory list on aged paper. The text is written in a cursive script. The list includes various household items and their values in guilders and stuivers. At the bottom, there is a summary line: 'Alles waardig en getaxt... 59: 10.'.

Een Vure Kaas met het geend	3: --
daar op staat delfts goed...	
Timmermans Gereedschap...	3: --
Haar bedde goed...	6: --
Wolwen linnen klederen...	6: --
Tafel en Leffenaar...	2: --
Een Spiegel...	1: --
Een Luthersche Bijbel...	8: --
Een Silver kommetje...	13: --
Een Silverde Sepel...	4: --
Een Paar goud Knoppen...	6: --
Een Paar silverde gespen...	3: --
Een Hobo, en fluijtje...	10: --
Alles waardig en getaxt	
veert als boven...	59: 10. --

Afb. 3 Boedelinventaris van Cornelis Laurens de Waij op 16 september 1743. Collectie Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam, inv. nr. 8346: akte 175.

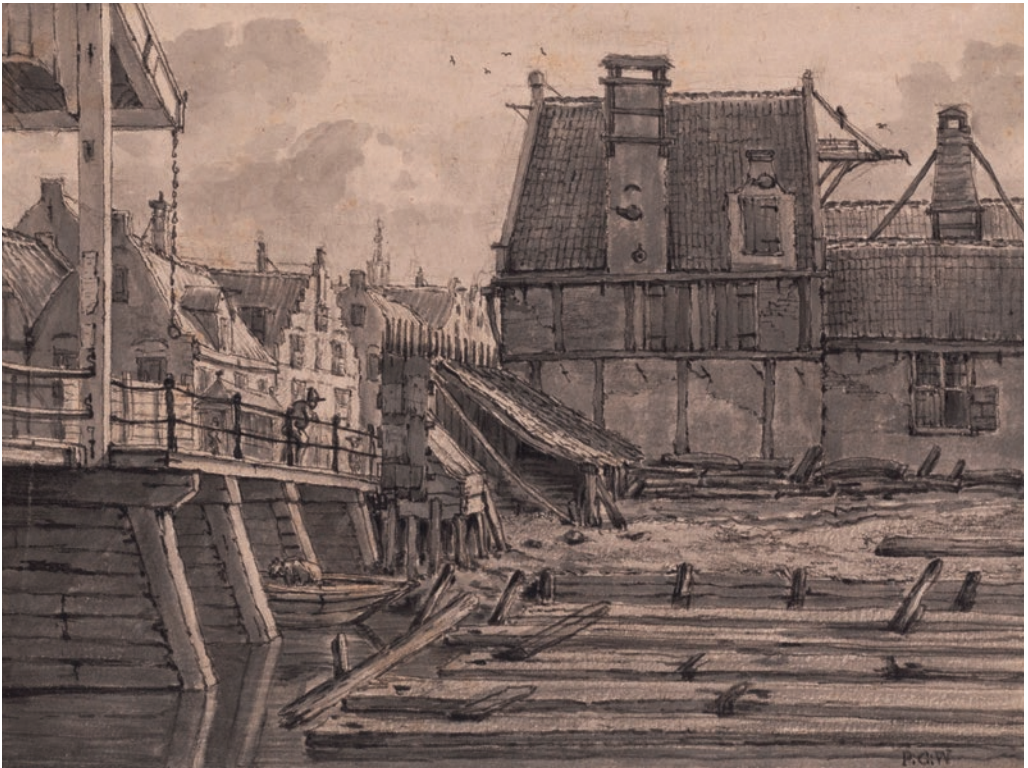
inboedel, goud en silver' en contant geld zou erven. Er was wel een voorwaarde: Johanna moest de begrafenis van Cornelis regelen.²¹ Uit de boedelinventaris blijkt dat ze dat heeft gedaan. Voor een aanspreker voor de kist en het graf werden 21 gulden en vijf stuivers betaald. De dragers van de kist kregen 31 gulden en 'voor wijn op d' begrafenis' was zeventien gulden en zeven stuivers betaald.²² Dit zijn forse bedragen in vergelijking met het zilveren kommetje van dertien gulden, het object uit de boedelinventaris van Cornelis met de grootste waarde. Door de kosten van de begrafenis kwamen de schulden hoger uit dan de baten van de boedel, er was namelijk een schuld van 89 gulden en zes stuivers, die waarschijnlijk werd betaald door de erfgenamen. Dit is wel zonder het huis in de

Markensteeg, dat zijn dochter Johanna en kleindochter Catharina erfden.

HET HUIS IN DE MARKENSTEEG

In de jaren vlak na het huwelijk van Cornelis en Judick was het huis in de Markensteeg, gelegen tussen de Houttuinen en de Breestraat, niet volledig in eigendom van Cornelis. Hij deed echter wel zijn best om de enige eigenaar van het huis te worden. In 1706 kocht hij een kwart van het huis van Nicolaas Blommendael Junior (ca. 1684-na 1706), die dit waarschijnlijk van zijn vader had geërfd. De kosten voor de 'overdracht en quijschelding' van het huis werden gedeeld.²³

In de nalatenschap van Cornelis speelde het huis in de Markensteeg wederom een rol. In zijn testament liet hij vastleggen dat

Afb. 4 Marken met links de Markenbrug tussen de Markensteeg en de Valkenburgerstraat. Tekening door George Pieter Westenberg, ca. 1810. Collectie Stadsarchief Amsterdam.

zijn dochter Johanna de Waij, op dat moment getrouwd met Huijbert, de helft van het huis zou erven. De andere helft ging naar zijn kleindochter Catharina Vos, de dochter van zijn al overleden dochter Engeltje en haar echtgenoot Dirk. Catharina was echter op het moment van het opstellen van het testament nog minderjarig, dus werd vastgelegd dat het huis in de Markensteeg niet verkocht mocht worden zo lang Catharina nog niet volwassen was. Tot die tijd mocht het huis wel verhuurd worden en kon de opbrengst van de huur worden verdeeld tussen Johanna en Catharina.²⁴

Na het overlijden van Cornelis in 1743 bleek dat zijn huis vervallen was en wegens deze bouwvalligheid zelfs was afgekeurd. Dirk wilde het huis echter wel vertimmeren en er blijven wonen met zijn dochter Catharina. Volgens het testament van Cornelis zou het huis in het geval van overlijden van Catharina volledig overgaan naar Johanna, wat Dirk tegenhield om geld te investeren in het huis. Mocht zijn dochter komen te overlijden zou hij immers het huis niet erven. In een notariële akte werd een akkoord tussen de erfgenamen vastgelegd. Dirk kocht de helft van het bouwvallige huisje van Johanna en Huijbert

voor een bedrag van vijfhonderd gulden.²⁵ Het huis werd op die manier eigendom van Dirk en Catharina, die daar konden blijven wonen.

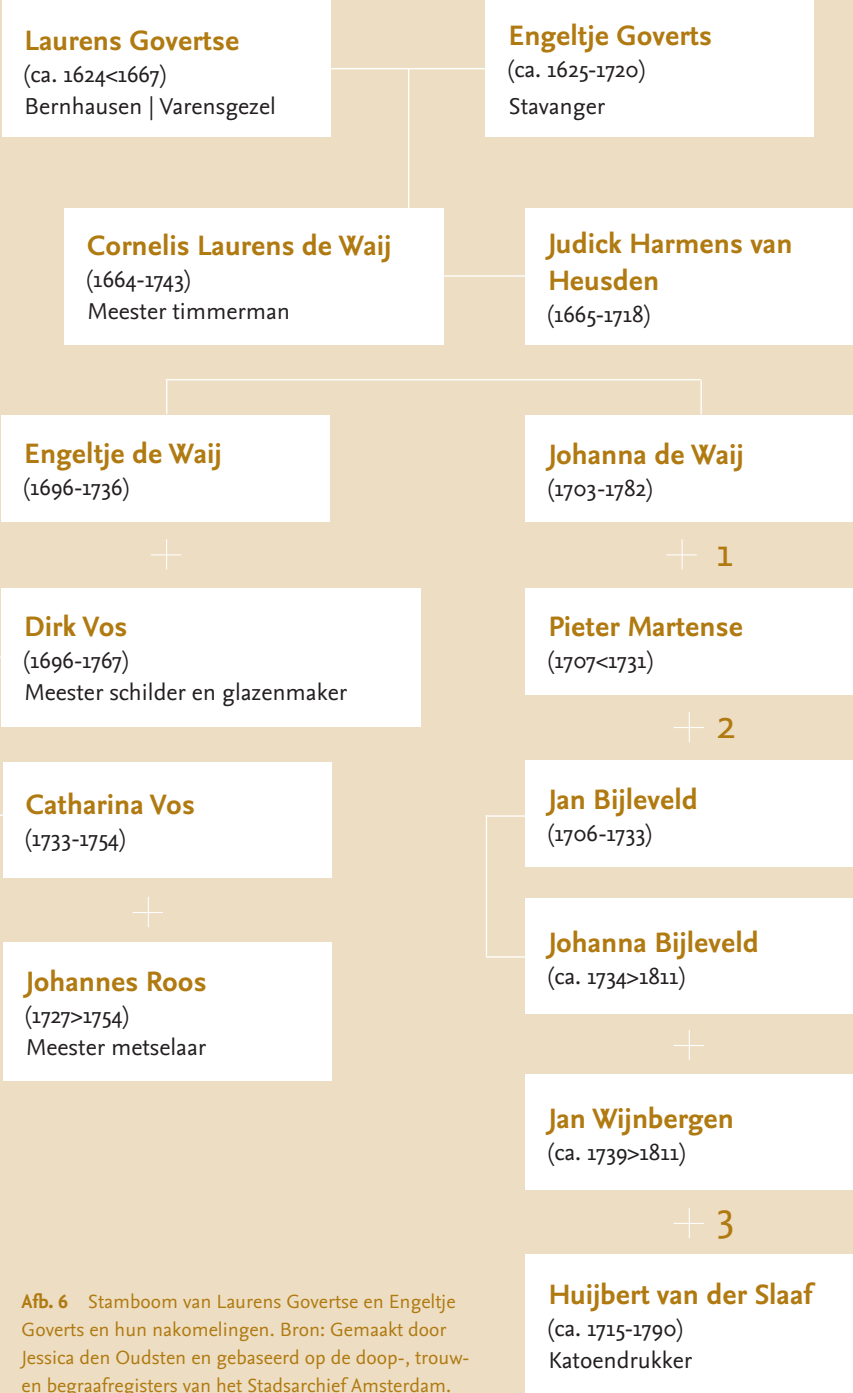
SOCIALE MOBILITEIT

In de bronnen die betrekking hebben op het leven van Cornelis en zijn familie komen zaken zoals beroep, huwelijkspartners, geletterdheid en eigendom naar voren. Dit soort factoren geven inzicht in het proces van sociale mobiliteit en door de levens van de nakomelingen van Engeltje en Laurens te volgen ontstaat ook een beeld van intergeneratiemobiliteit.

Cornelis Laurens de Waij groeide op als een kind van immigranten in vroegmodern Amsterdam. In vergelijking met zijn ouders wist hij een betere sociale positie in de Amsterdamse samenleving te bereiken. Zijn ouders hadden hun registratie in het ondertrouwregister getekend met een kruisje (afbeelding 1), wat aangeeft dat ze ongeletterd waren. Cornelis en zijn (klein)dochters konden wel documenten ondertekenen met hun naam (afbeelding 5). De Lutherse Bijbel die in eigendom van Cornelis was laat zien dat hij waarschijnlijk ook kon lezen. Deze Bijbel geeft

Handwritten text in cursive script on aged paper. The text reads: 'dit Merk & is gelyc door Huijbert vander slaaff.' followed by 'Johanna de waij', 'Dirk Vos', and 'J. de Vries' with a large flourish underneath.

Afb. 5 De handtekeningen van Johanna de Waij en Dirk Vos. Huijbert van der Slaaff heeft getekend met een kruisje op 17 september 1743. Collectie Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam, inv. nr. 8346: akte 177.

bovendien inzicht in de geloofs-overtuiging van Cornelis. Dat deze Lutherse Bijbel zich bevond tussen zijn weinige bezittingen betekent dat de Lutherse religie, het geloof van zijn ouders, van belang was voor hem. Het beroep van Cornelis kan ook vergeleken worden met dat van zijn vader en stiefvader, die beiden zeeman waren en daardoor lange tijd van huis zullen zijn geweest. Cornelis was meestertimmerman, een beroep dat hij in de stad kon uitoefenen en dat onder geschoold werk valt.

Gedurende zijn leven werd Cornelis de eigenaar van het huis in de Markensteeg. Juist de binnen dit onderzoek gehanteerde microhistorische benadering laat zien dat het kopen en behouden van een huis niet vanzelfsprekend was voor Cornelis en zijn nakomelingen. Het kostte Cornelis 280 gulden om het laatste kwart van het huis te bemachtigen. Gezien de totale waarde van zijn bezittingen rond zijn overlijden en het feit dat hij drie jaar de tijd kreeg om het bedrag te betalen laten zien dat 280 gulden een fors bedrag voor Cornelis moet zijn geweest. Zijn dochter en kleindochter erfden vervolgens alleen een bouwvallig huis, dat al was afgekeurd en alleen gered kon worden met de nodige vertimmeringen.

SLOTBESCHOUWING

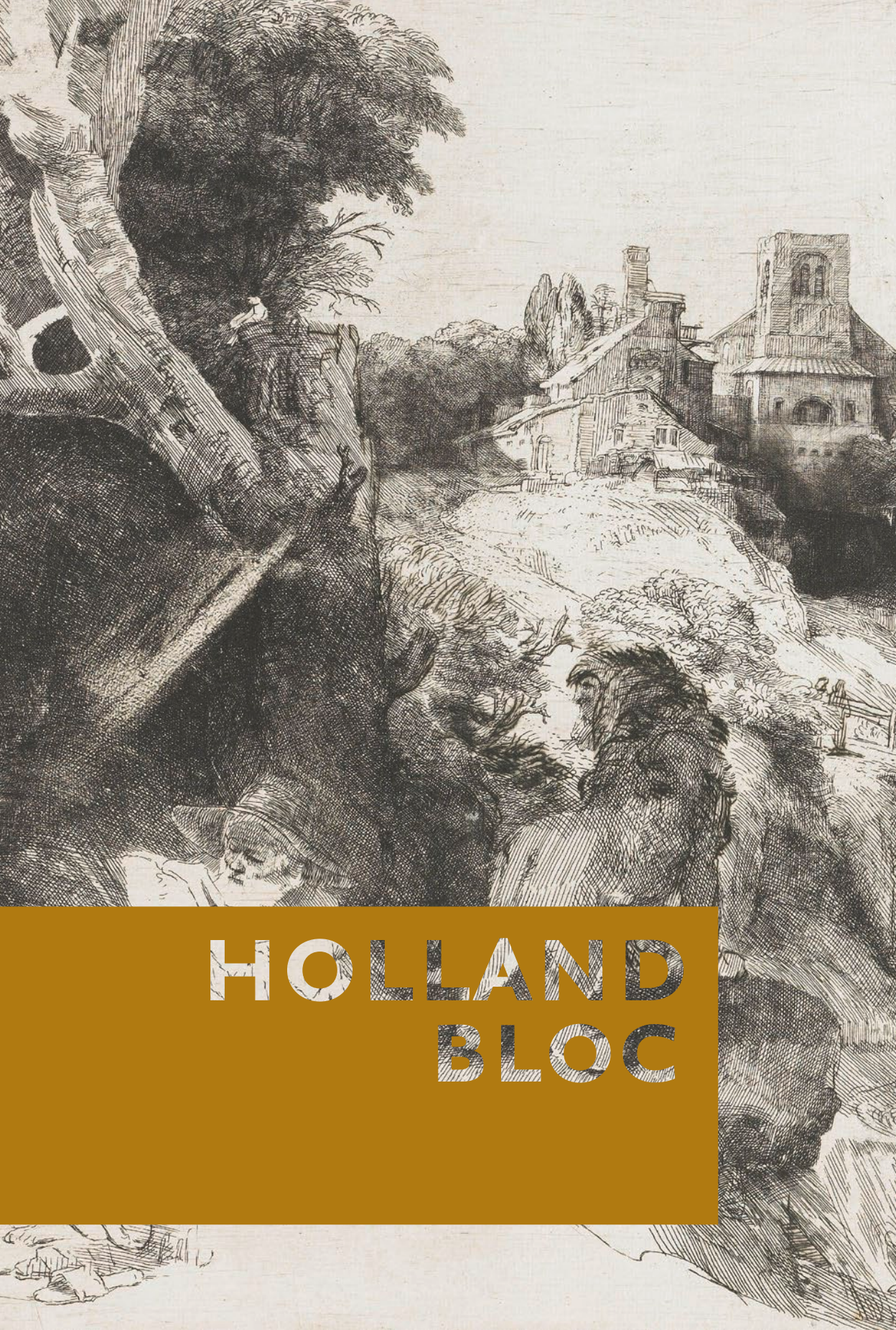
Hoewel voor de vroegmoderne tijd minder informatie beschikbaar is over individuen dan tegenwoordig, is het door verschillende gedigitaliseerde en geïndexeerde archieven te combineren toch mogelijk om een gedetailleerd beeld te krijgen van het leven van de nakomelingen van immigranten in Amsterdam en hun sociale status in de stad.

Bij het onderzoek naar de sociale mobiliteit van de afstammelingen van vroegmoderne migranten is een microhistorische benadering van groot belang. Het onderzoek naar de

*Zijn dochter en kleindochter
erfden vervolgens alleen een
bouwvallig huis, dat al was
afgekeurd en alleen gered
kon worden met de nodige
vertimmeringen*

nakomelingen van het vroegmoderne migrantenechtpaar Laurens Govertse en Engeltje Goverts laat bijvoorbeeld zien dat het proces van sociale mobiliteit complex was. Zo lukte het de zoon van Laurens en Engeltje om zijn sociale positie te verbeteren ten opzichte van zijn ouders: hij was geletterd, had geschoold werk en werd de eigenaar van een huis. Toch laat het juist ook zien dat Cornelis Laurens de Waij relatief arm was. Het was voor Cornelis en zijn nakomelingen bijvoorbeeld niet vanzelfsprekend om eigenaar te worden, en te blijven, van een huis. Ten tijde van zijn overlijden had Cornelis slechts een gering aantal bezittingen die bovendien van kleine waarde waren. Ook was zijn huis aan het einde van zijn leven vervallen en slecht onderhouden.

Door een microhistorische benadering toe te passen kunnen elementen uit de levens van de nakomelingen van immigranten worden ontdekt die op andere manieren niet zichtbaar zouden zijn geworden. Een microhistorische benadering is dan ook cruciaal in het onderzoek naar de nakomelingen van immigranten in de vroegmoderne periode.

HOLLAND BLOC

Afb. 1 Dorpsfeest met spelende muzikanten buiten een tent. In de tent links was, zoals aangegeven op het bord, een olifant te zien. Tekening door Jan van Goyen, 1653. Collectie The J. Paul Getty Museum, Los Angeles.

Levensechte leeuwen

Laurien van der Werff

Voor kunstenaars in de vroegmoderne tijd was het essentieel om exotische dieren, zoals leeuwen, in het echt te kunnen bestuderen om ze goed te leren weergeven. In de 17de eeuw was het vooral op kermissen en jaarmarkten dat Hollandse kunstenaars de gelegenheid hadden zulke dieren van dichtbij te bekijken. Hierdoor verschenen in kunst uit die tijd steeds meer levensechte leeuwen

Exotische dieren, zoals leeuwen, tropische vogels en kamelen, werden van oudsher gehouden in zogenaamde menagerieën aan adellijke hoven en bij buitenhuizen van rijke burgers. Deze privéverzamelingen waren in feite voorlopers van dierentuinen, hoewel ze slechts voor een zeer beperkt publiek toegankelijk waren. Menagerieën waar iedereen tegen een klein bedrag naar binnen kon, ontstonden pas aan het einde van de 17de eeuw bij herbergen als Blauw Jan en De Witte Olifant in Amsterdam. Desalniettemin was ook voor die tijd voor het grote publiek geregeld gelegenheid om exotische dieren - zoals leeuwen - te aanschouwen, namelijk op kermissen en jaarmarkten (afb. 1 en 2). Voor kunstenaars was het zien van zo'n dier niet alleen vermakelijk, maar diende het ook een belangrijk praktisch doel. Want dé manier om zich het weergeven van iets machtig te maken, was en is het in het echt bestuderen

en natekenen ervan. Als een levend exemplaar niet voorhanden was, was men afhankelijk van bestaande weergaven van leeuwen op bijvoorbeeld prenten, tekeningen, schilderijen en beeldhouwwerken – en eigen verbeeldingsvermogen en ervaring met het uitbeelden van andere dieren.

In het werk van virtuoos Albrecht Dürer (1471-1528) zien we bijvoorbeeld hoe hij schetsen van vermoedelijk een gebeeldhouwde leeuwenkop maakte en die vervolgens gebruikte voor een andere leeuw op een prent (afb. 3). Het lichaam lijkt in dit geval gebaseerd op een dier dat hij wel al vaak had gezien, waarschijnlijk een hond (afb. 4).

Hoe anders zouden de leeuwen worden die hij in 1521 tekende, toen hij tijdens zijn reis door de Nederlanden levende exemplaren zag in de menagerie van het Prinsenhof te Gent (afb. 5).

Afb. 2 Kermis bij de Heiligewegspoort. Schilderij door Gerrit Lundens, ca. 1650-1664. Collectie Amsterdam Museum, Amsterdam.

Afb. 3 Blad met schetsen van de verkrachting van Europa, leeuwen, Apollo en 'oriëntaals' figuur (detail). Tekening door Albrecht Dürer, 1494-1495. Collectie Albertina, Wenen.

Afb. 4 De heilige Hiëronymus in de wildernis (detail). Prent door Albrecht Dürer, 1494-1498. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam

Afb. 5 Liggende leeuw. Tekening door Albrecht Dürer, 1521. Collectie Albertina, Wenen.

Afb. 6 Daniël in de leeuwenkuil (detail). Prent door Crispijn van de Passe I, naar ontwerp van Maerten de Vos, 1591. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 7 Hiëronymus lezend (detail). Prent door Rembrandt van Rijn, 1634. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Ook de eigenaardige leeuwen op een prent van Crispijn van de Passe I (ca. 1564-1637) zijn geen teken van een gebrek aan talent, maar van een begrijpelijk onvermogen om gestalte te geven aan een dier dat hij nog nooit had gezien (afb. 6). De leeuw op een ets van Rembrandt van Rijn (1606-1669) uit 1634 laat goed zien dat hij op dat moment ook nog niet de kans had gehad het dier in het echt te bestuderen (afb. 7). Maar daar zou verandering in komen.

In de 17de eeuw was in Holland zoals gezegd geregeld een leeuw te zien op jaarmarkten en kermissen. In mijn onderzoek naar de exploitatie van

leeuwen in de 17de-eeuwse Republiek probeer ik dit in kaart te brengen. Mijn inventarisatie is nog verre van compleet, maar Amsterdammers konden bijvoorbeeld tussen 1644 en 1660 zeker zeven keer, maar vermoedelijk vaker, een levende leeuw bewonderen.¹ Dit waren Atlasleeuwen, afkomstig uit Noord-Afrika, die met hun verzorger rondreisden om op kermissen en jaarmarkten tegen betaling getoond te worden.

Voor kunstenaars was dit een uitgelezen kans om de dieren – die een belangrijk symbool voor de Republiek vormden en vaak voorkwamen in

Afb. 8 Drie schetsen van een leeuw en een man met een mijter op. Tekening door Anthonie van Borssom, ca. 1650-1677. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 9 Liggende jonge leeuw. Tekening door Rembrandt van Rijn, ca. 1638-1642. Collectie The Leiden Collection, New York.

heraldische, mythologische en Bijbelse voorstellingen – goed te bestuderen en ‘naer ’t leven’ te leren afbeelden. De vluchtige schetsen van een leeuw door Anthonie van Borssom (1630/1631-1677) maken haast tastbaar hoe dichtbij hij bij het dier heeft moeten zijn terwijl hij hem natekende (afb. 8). Zulke ter plekke gemaakte tekeningen waren belangrijke oefeningen en dienden als voorbeeld en uitgangspunt voor het weergeven van leeuwen op prenten en schilderijen. Zo verschenen dankzij de kermisleeuwen steeds vaker levenschte leeuwen

op prenten, tekeningen en schilderijen uit die tijd.

Ook Rembrandt maakte volop gebruik van de mogelijkheid om leeuwen in het echt te zien. Door de jaren heen tekende hij meerdere malen leeuwen naar het leven, vermoedelijk op de Amsterdamse kermis (afb. 9). Hoe bedreven hij geworden was in het weergeven van de roofdieren, is goed terug te zien op weer een prent van de heilige Hiëronymus (afb. 10). Alles aan die leeuw klopt; een groot contrast met de leeuw op zijn eerdere prent van hetzelfde onderwerp (afb. 7).

Afb. 10 Hiëronymus, lezend in een Italiaans landschap (detail). Prent door Rembrandt van Rijn, ca. 1653. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Stripverhaal ‘Panda’

Arie Korbee en Koen Marijt

De geschiedenis van stripverhalen heeft nog maar weinig aandacht gekregen binnen de Hollandse geschiedenis, terwijl Holland juist een hele rijke stripgeschiedenis kent. Een grootheid onder de striptekenaars is Rotterdammer Marten Toonder (1912-2005), beroemd geworden door zijn stripverhaal over Tom Poes en Oliver B. Bommel (of Heer Bommel). Toonder heeft een zeer belangrijke rol gespeeld voor het Nederlandse striperfgoed en de Bommelsaga heeft zelfs lange tijd op de leeslijst van de middelbare school gestaan. Toonder startte in de jaren dertig met het tekenen van stripverhalen en had de ambitie om de Nederlandse Walt Disney te worden. Pas tijdens de Tweede Wereldoorlog brak hij echt door. In 1942 werd hij compagnon van Joop Geesink, bekend van Loeki de Leeuw (‘Asjemenou’). De samenwerking duurde niet lang en in maart 1943 gingen de heren hun eigen weg. Toonder startte toen zijn eigen Toonder Studio’s in Amsterdam. Veel tekenaars vonden daar werk en leerden er de fijne kneepjes van het (teken)vak.

Toonder tekende meer dan alleen ‘Tom Poes’. Andere belangrijke series van zijn hand waren bijvoorbeeld: ‘Kappie’, met verhalen over kapitein Anne Wobbe en zijn sleepboot De Kraak; ‘Koning Hollewijn’, over een ietwat filosofische koning in een fictief land; en ‘Panda’, het verhaal over een panda die allerlei avonturen beleeft. Met name dit laatste stripverhaal is zeer interessant, omdat het de langstlopende Nederlandse krantenstrip ooit

is geweest. Vanaf 1946 tot 1991 verscheen ‘Panda’ in diverse Nederlandse kranten.

Het topstuk van dit artikel is de eerste publicatie van ‘Panda’, zoals die in 1946 in de Nederlandse kranten verscheen. Het was een dagstrip, die behalve op zondag, elke dag in de krant verscheen en bestond uit drie afbeeldingen met ondertekst. Het bijzondere aan dit topstuk is dat het de enige tekeningen van ‘Panda’ zijn die door Toonder zelf zijn getekend. Alle andere verhalen van de strip werden niet meer door Toonder zelf, maar door medewerkers van Toonder Studio’s getekend en geschreven. Dit resulteerde erin dat ‘Panda’ niet altijd hetzelfde werd getekend en dat er verschillen waren in de lay-out.

Ook werd ‘Panda’ naar het buitenland geëxporteerd, maar de vormgeving van de reeks was daar anders dan in Nederland. In Nederland tekende men bijvoorbeeld met ondertekststrips: tekeningen met daaronder stukken tekst. In het buitenland, met name in de Verenigde Staten, tekende men juist ballonstrips, waarbij de tekst in de tekeningen middels tekstballonnen wordt weergegeven. In Engeland werd de strip vanaf 1954 getekend door de Brit Harry Hargreaves (1922-2004) en hij gaf aan de strip een zogenoemd Engels tintje. Dit hielp enorm bij de acceptatie van de strip in het Verenigd Koninkrijk, wat de verspreiding van ‘Panda’ weer ten goede kwam.

Naast de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk werd ‘Panda’ ook gepubliceerd in, onder

Afb. 1 Het topstuk uit de collectie van het MoCA in Noordwijk: het eerste verhaal van 'Panda'. Tekening door Marten Toonder, 1946. Collectie Museum of Comic Art, Noordwijk.

andere, België, Frankrijk, Duitsland en Denemarken. 'Panda' werd rond 1950 zelfs in Australië gelanceerd. Maar een lang leven was 'Panda' daar niet beschoren: na twee nummers van 'The Little Panda' verdween het stripverhaal uit beeld.

Ook in Nederland had Toonder moeite om de productie van 'Panda' voort te zetten, grotendeels vanwege problemen om de juiste tekenaar voor 'Panda' te vinden. Was die tekenaar gevonden, dan was het nog een hele kunst om deze voor de strip te behouden. Continuïteit is nu eenmaal belangrijk voor een stripreeks. Begin jaren negentig werd het

ook lastiger om nog schrijvers te vinden. Na het overlijden van tekenaar Jaap Lambertson in 1991 was het einde voor 'Panda' in zicht. Toonder vroeg aan tekenaar Piet Wijn om nog eenmaal een laatste lang 'Panda'-verhaal op de markt te brengen. Dit lukte met 'Panda en de weldoener' als daverend slotstuk.

Eind 2022 en begin 2023 zal in het Museum of Comic Arts (MoCA) in Noordwijk aan Zee een overzichtstentoonstelling worden gewijd aan de Toonder Studio's, die dan tachtig jaar bestaat. Het is dan zeker de moeite waard een bezoek aan het MoCA te brengen! www.museumofcomicart.nl

Ode aan de vrijetijdshistoricus

Henk Looijesteijn

Als bollenkwekerskind opgroeïend in het dorp Breezand leek geschiedenis me iets wat in de regel ver weg was. In de volledig tot economisch nut ingerichte Anna Paulownapolder waren nu eenmaal geen machtige kastelen of hemelbestormende kerken vol geheimzinnige grafmonumenten.

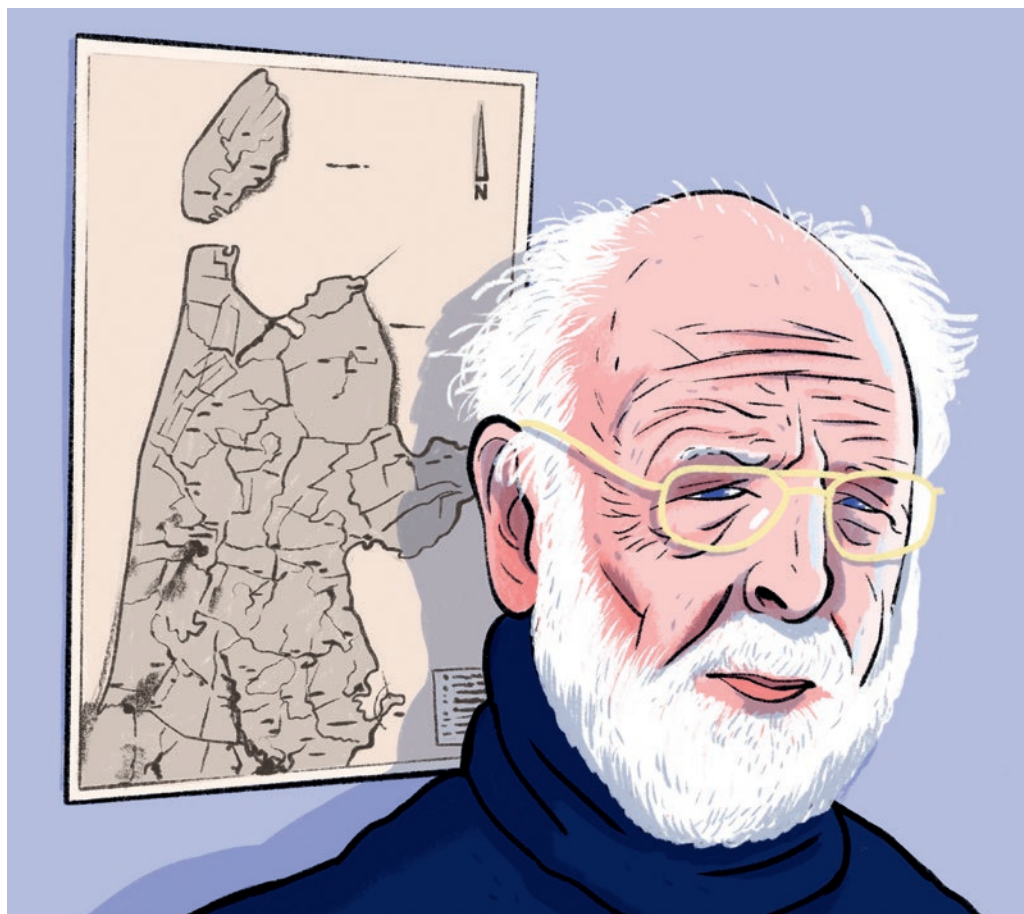
Dat de Anna Paulownapolder en die andere polders en voormalige eilanden in de Noordkop ook een boeiende geschiedenis hadden, begreep ik pas later. Dat begrip is grotendeels te danken aan Jan Teunis Bremer, ook een plaatselijke jongen maar dan uit Den Helder, en ruim veertig jaar ouder. Niemand had het vreemd gevonden als hij, naast een drukke loopbaan in het onderwijs, waarvan 21 jaar rector van Noord-Hollandse scholengemeenschappen, een avondstudie sociale geografie en een hele reeks bestuurslidmaatschappen, zijn vrije tijd zou gebruiken om lekker uit te blazen en goede boeken te lezen, of te gaan golfen.

Ik sluit niet uit dat hij dat niet ook doet, maar Jan Bremer zal vermoedelijk vooral worden herinnerd als de man die de geschiedenis van de Noordkop op de kaart zette. Er zijn daar gelukkig meer mensen die de plaatselijke geschiedenis een warm hart toedragen, maar sinds 1979 heeft Bremer een reeks historische boeken voortgebracht waar ook

een historicus, verbonden aan een universiteit of onderzoeksinstituut, trots op zou kunnen zijn.

Ruim veertig publicaties heeft hij op zijn naam staan, over zijn geboorteplaats maar ook over Wieringen, de Anna Paulownapolder, de Wieringerwaard, de Zijpe, Petten, Schoorl en Huisduinen. Bremer ontstijgt eigenlijk de lokaal historicus, die zich vooral op één plaats richt, maar is een regionaal historicus, wiens boeken de geschiedenis ontsluiten van een deel van Noord-Holland dat lang historisch wat is veronachtzaamd. Het ligt dan ook ver van universiteiten of eerbiedwaardige stadshistorische genootschappen. Zonder Bremers boeken zou die geschiedenis veel minder goed uitgezocht zijn, en wellicht zelfs nog steeds opgesloten zitten in de polder- en gemeentearchieven van het gebied.

En dat in een tijd waarin de lokale archieven nog niet allemaal verzameld waren in het Regionaal Archief Alkmaar, zoals nu het geval is, en waarin de lokaalhistorische literatuur nog niet digitaal

© Illustratie Maarten Streefland

ontsloten was en je al die tijdschriften zelf moest doorvlooiën. Al heeft dat natuurlijk ook zeker zijn charme, als je de tijd hebt. Jan Bremer moet het allemaal hebben gedaan in vrije uren, veelal misschien de avonduren en weekenddagen. Terwijl hij daarnaast ook nog actief deelnam – en deelneemt – aan het in stand houden van de regionaal-historische infrastructuur, bijvoorbeeld als bestuurslid van de Historische Vereniging Holland en voorzitter van de Vrienden van de Hondsbossche.

Meer dan wat ook leerden Bremers boeken – waarvan ik er in de loop der jaren heel wat heb verzameld – mij inzien dat geschiedenis meer is dan koningen en pausen, maar ook polders en eilanden, vissers en boeren, sluizen en molens, de strijd om het naakte bestaan en de strijd tegen het water. Mijn historische bezigheden voeren mij dikwijls weg van de polderheimat, maar als ik eens iets schrijf over de Noordkop sta ik onbekommerd op Bremers reuzenschouders.

Jan Bremer is lang niet de enige trouwens: zijn vriend Henk Schoorl (1920-1997) schreef een standaardwerk over de wording van het Westelijk Wad-engebied en Zijpenaar Piet Dekker (1931-2010) zette de walvisvaart in de Noordkop en op de Waddeneilanden op de kaart. Dekker schreef ook nog grondige studies over zijn polder van herkomst, waaronder een biografie van een 16de-eeuwse Gel-derse edelman in de tijd van de Opstand. Hun werk, en dat van anderen, heeft ervoor gezorgd dat de geschiedenis van de Noordkop allang geen onbe-schreven blad meer is.

De vrijetijdshistoricus is gelukkig geen uitster-vend verschijnsel en wordt geholpen door de sterk verbeterde digitale toegankelijkheid van plaatse-lijke bronnen. De laatste jaren vult Jochem Kroes – overigens net als Bremer sociaalgeograaf van opleiding, maar jarenlang werkzaam bij het Cen-traal Bureau voor Genealogie – het grote gat met betrekking tot de kennis van Hollandse platteland-selites met grondige studies over de 18de-eeuwse elites van het eiland Texel en het dorp Broek in

Waterland. Hij doet nu hetzelfde voor De Rijp. En in Amsterdam is Mark Ponte, naast zijn werk bij het Stadsarchief, bezig met de geduldige reconstructie van de, tot voor kort geheel vergeten, 17de-eeuwse Afrikaanse gemeenschap van Amsterdam. Uit de aard der zaak is dat eerder een internationaal dan een lokaal onderwerp.

De Hollandse geschiedschrijving leeft kortom, en dat voor een groot deel dankzij vrijetijdshisto-rici. Want het is hun werk dat stevige wortels heeft in de plaatselijke bronnen, dat in hun wording niet wordt gehinderd door scherpe projectdeadlines en strakke budgetten en niet verdwijnt achter betaal-muren. En zij bestuderen geschiedenis op een schaal die aan de universiteiten en onderzoeks-in-stellingen tegenwoordig maar beperkt mogelijk is. Zij hebben een belangrijk aandeel in de pro-ductie van lokale en regionale historische kennis, en zouden daar best eens meer waardering voor mogen krijgen. Een ode op zijn minst is wel op zijn plaats.

Hieronder treft u de titels die online besproken worden.
Ga voor de volledige tekst naar www.tijdschrift-holland.nl/recensies

Laura van Hasselt bespreekt

Willy Spaan en Rein van der Waal (red.), *De Canon van de Hoeksche Waard. 50 vensters op de eilandgeschiedenis*, Heinenoord: Museum Hoeksche Waard, 2021; 376p., ill., ISBN: 9789082417630, Prijs: €34,50

De Canon van de Hoeksche Waard, die eind 2021 door Museum Hoeksche Waard werd uitgebracht, is een geslaagde aanvulling op een populair genre. Maar liefst zesentwintig auteurs schreven samen de vijftig vensters. Allemaal hebben ze hun sporen verdiend in de lokale of regionale geschiedschrijving. De vijftig canonvensters zijn opvallend ruim gekozen. Slechts enkele vensters zijn gewijd aan één persoon, zoals Suze Groeneweg. Geslaagd is het venster (nr. 37) over het verzet in de Tweede Wereldoorlog, waarin onder andere een spannende overval op een distributiebureau in Oud-Beijerland wordt beschreven, maar ook aandacht is voor de onbedoelde tragische gevolgen van verzetsdaden. Het is opvallend dat het koloniale verleden er bekaaid vanaf komt. Het woord slavernij valt zelfs geen enkele maal. Misschien een extra venster in een nieuwe druk?

Daan Wolfert, *Een ramp voor de Vechtstreek 1672-1673*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2022; 248p., ill., ISBN: 9789087049980, prijs €25,-

Tijdens het Rampjaar (1672-1673) viel een groot Frans leger de Nederlandse Republiek binnen. Als verdediging zetten de Nederlanders een strook land onder water van Muiden tot aan de Biesbosch. Het water was als verdedigingswapen nog nooit op zo'n grote schaal ingezet. Omdat de waterlinie dwars door de Vechtstreek liep, veranderde deze regio in één klap in de frontlinie. Gedetailleerd beschrijft Daan Wolfert hoe groot de ellende was in dorpen als Loenen, Breukelen, Abcoude en Waverveen. Nadat het water de opmars van de Fransen stuitte voerden zij geregeld strafexpedities uit. De bewoners van de Vechtstreek werden geconfronteerd met plunderingen, brandschattingen en verwoestingen. Toen de Fransen afdropen, lieten ze een verlaten, geblakerde en kaalgeplukte Vechtstreek achter.

Jaap Versteegh, *De schilders van de Vechtstreek*, Zwolle: Uitgeverij Wbooks, 2022; 240p., ill., ISBN: 9789462584952, prijs €24,95

De rivier de Vecht, die loopt van Utrecht naar Muiden, weerspiegelt al eeuwen zowel de schoonheid van de natuur als de rijkdom van de Hollandse cultuur uit het verleden. Vooral in de 17de en 18de eeuw vestigden zich hier meerdere rijke families uit Amsterdam en Utrecht. Zij lieten langs de Vecht grote, indrukwekkende buitenplaatsen bouwen, vaak voorzien van lommerrijke tuinen. Dit rijkgeschakeerde landschap trok veel kunstenaars aan die de schoonheid van de Vechtstreek vastlegden in schilderijen, boeken, tekeningen en prenten. *De schilders van de Vechtstreek* geeft een uitgebreid overzicht van deze kunstwerken en plaatst ze in een brede kunsthistorische context, waarbij allerlei wetenswaardigheden over zowel de kunstenaars als de locaties aan de orde komen.

Maarten Müller, *Misdaad en straf in een Hollandse stad: Haarlem 1673-1811*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2022; 120p., ill., ISBN: 9789464550146, prijs €15,-

Historicus Maarten Müller geeft in dit boek weer hoe de criminaliteit in Haarlem zich ontwikkelde in de periode 1673-1811 en hoe de stedelijke overheid daartegen optrad. Het is een vervolg op een eerdere studie waarin misdaad en straf in Haarlem tussen 1245 en 1615 systematisch in kaart zijn gebracht. De gestage ontwikkeling in de richting van beschaafd stedelijk gedrag – minder geweld, minder misdaad – is volgens de auteur al sinds de late middeleeuwen te bespeuren. Met behulp van culturele antropologie en evolutionaire psychologie maakt Müller aannemelijk dat in steden als Haarlem een bijzondere – maar niet unieke – groepsdynamiek actief was als beschavingsfactor.

Ron Brand bespreekt

Jaap R. Bruijn, *Reilen en zeilen van de admiraliteit van Rotterdam in de jaren 1630-1640*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2022; 114p., ill., ISBN: 9789087049812, prijs €15,-

Op de avond van 8 januari 1844 brak een brand uit in het Ministerie van Marine. Veel archiefstukken konden gelukkig worden gered door ze uit het raam te gooien. Van de 234 notulenboeken konden er 90 worden gered. Half verbrand en doorweekt van het bluswater kwamen ze terecht op het Rijks Archief. Deze boeken heeft Jaap Bruijn gebruikt voor zijn onderzoek naar de Admiraliteit van de Maze in de jaren 1630-1640. Aan de hand van enkele beeldbepalende aspecten, zoals het bestuur, de vergaderingen, de belastinginning, de financiën, de scheepswerf, de schepen, de officieren en zeelieden, biedt hij een zeer waardevol inkijkje in het reilen en zeilen van de Rotterdamse admiraliteit. De wisselwerking tussen de Maze en de stad Rotterdam had in het boek meer nadruk kunnen krijgen, maar verder heeft Bruijns een plezierig leesbaar deel in de Zeven Provinciën reeks afgeleverd.

Corien Glaudemans bespreekt

Margreet Brandsma, *Tussen twee dynastieën Margaretha van Bourgondië, 1374-1441, gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2022; 304p., ISBN: 9789087049843, prijs: €29,-

Gravin Jacoba van Beieren spreekt al eeuwenlang tot onze verbeelding, maar over haar moeder is veel minder bekend. Deze Margaretha van Bourgondië is door Margreet Brandsma uit de vergetelheid gehaald. Margaretha was de oudste dochter van Filips de Stoute. Door haar huwelijk met Willem van Beieren werden het Beierse en het Bourgondische huis met elkaar verenigd. Na de dood van haar echtgenoot ontstond een opvolgingsstrijd, waarbij Margaretha de kant koos van haar dochter Jacoba. Jarenlang was zij de belangrijkste adviseur van haar dochter. Het conflict zorgde in Holland en Zeeland voor een heropleving van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Brandsma toont in haar interessante boek aan dat Margaretha van Bourgondië geen voetnoot was in de geschiedenis, maar een belangrijke rol speelde in de politieke verwikkelingen in de vroege 15de eeuw.

p. 244 Mats Dijkdrent | Genezende architectuur

- 1 Anita Boele, *Leden van één lichaam* (Hilversum 2013) 92-102; Johan Koppenol, *Leids heeal* (Hilversum 1998) 65-80.
- 2 S. Groenveld, 'Leiden in de eerste jaren van de Nederlandse opstand', in: R. van Maanen, *Leiden; De Geschiedenis van een Hollandse stad I* (Leiden 2002) 203-206; Rudolph Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen* (Hilversum 2012) 77-79.
- 3 Leo Noordegraaf en Gerrit Valk, *De gave Gods* (Amsterdam 1996) 197-198; A. Querido, *Godshuizen en Gasthuizen* (Amsterdam 1967) 31-32.
- 4 Michel Foucault, *Madness and Civilization* (Abingdon 1967); H. Beek, *Wanzen in de middeleeuwen* (Hoofddorp 1969).
- 5 Hugo van Oerle, 'De bouwgeschiedenis van het St. Cecilia Gasthuis in de Camp te Leiden', *Leids jaarboekje* 33 (1941) 63-81; A. Versprille, 'Uit de bouwgeschiedenis van het Caecilia-gasthuis' (rapport) (Leiden 1969); H. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten* (Leiden 1975) 173-175; A. Luyendijk-Elshout, 'The Caecilia Hospital in Leiden', *Proceedings of the XXIII International Congress of the History of Medicine* (London 1972) 314-315.
- 6 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), SA II, inv. nr. 5938A: fol. 13r-14r. Voor transcriptie zie: Hugo van Oerle, *Het Caecilia-Gasthuis* (Leiden 1978) Appendix III.
- 7 Dieter Jetter, *Das europäische Hospital* (Keulen 1986) 183-184; A. Kipp and W. Kastelein, 'Leeuwenbergh', *Maandblad Oud-Utrecht* 52:2 (1979) 41-47.
- 8 Joachim Camerarius, *Synopsis quorundam brevium sed perutilium Commentariorum de Peste* (Neurenberg 1583); Duitse versie: Joachim Camerarius, *Synopsis commentariorum De Peste, Das ist Kurtzer Doch beständiger Begriff dreyer Außbünder Tractätlein von der Pestilentz* (Lich 1597).
- 9 Peter Pauw, *Tractatus de peste* (Leiden 1636).
- 10 Johannes Heurnius, *Het Noodigh Pest Boeck* (Leiden 1600) 11, 29, 31, 47-49, 62.
- 11 ELO, SA II, inv. Nr. 5938A: fol. 13r-v.
- 12 Hieronymus Donzellinus, 'Commentarius de Peste doctissimus et accuratissimus', in: (Duitse versie) Camerarius, *Synopsis*, 13.
- 13 ELO, SA II, 5938A: fol. 13v.
- 14 Pauw, *Tractatus de peste*, 117-118.
- 15 Heurnius, *Het Noodigh Pest Boeck*, 25-28.
- 16 Caesar Rincius, 'Disputatio accuratissima de peste Mediolanensi' in: Camerarius, *Synopsis*.
- 17 ELO, SA II, 5938A: fol. 13r-v; Camerarius, 'De recta et necessaria ratione' in: (Duitse versie) Camerarius, *Synopsis*, 60; Pauw, *Tractatus de peste*, 57; Heurnius, *Het Noodigh Pest Boeck*, 31.
- 18 J. Steendijk-Kuypers, *Volksgesondheidszorg in de 16e en 17e eeuw te Hoorn* (Rotterdam 1994) 204-206.
- 19 Johannes Bik, *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad* (Amsterdam 1955) 111-113.
- 20 Donzellinus, 'Commentarius de Peste'; (Duitse versie) Camerarius, 'De recta et necessaria ratione', 16-17, 29-30, 57; Pauw, *Tractatus de peste*, 57.
- 21 ELO, SA I, inv. nr. 387: fol. 24v.
- 22 Kipp, 'Leeuwenbergh', 41-47.
- 23 ELO, SA II, 5938A: fol. 14r.
- 24 Heurnius, *Het Noodigh Pest Boeck*, 33, 37.
- 25 Pauw, *Tractatus de peste*, 61-62.
- 26 ELO, SA II, 5938A: fol. 13r.
- 27 Johannes Heurnius, *De morbis qui in singulis partibus humani capitis insidere consueverunt* (Leiden 1594) 124-125, 158. Zie ook: Beek, *Wanzen*, 89, 112; Jonathan Andrews, *The History of Bethlem* (Londen 1997) 208.
- 28 Katharina Manteufel, 'Zullen wy [...] malkanderen de hant niet bieden' (Utrecht 2012) 53-55.
- 29 Zie noot 4; J. Schut, *Van dolhuys tot psychiatrisch centrum* (Haarlem 1970) 22-24, 38-41; Andrew Scull, *Madness in Civilization* (London 2015) 65-67; Inge Mans, *Zin der Zotheid* (Amsterdam 1998) 86-88; Joost Vijselaar, 'Van cellen, ketens en banden naar BOPZ', *Verslag van een themadag over de toepassing van dwang in de psychiatrie* (1989) 91-96.
- 30 Zie noot 1
- 31 J., Prinsen, 'Armenzorg te Leiden in 1577', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 26 (1905) 149; Mats Dijkdrent, *Healing through Space; An essay on the meanings of space in the St. Caeciliagasthuis in Leiden* (Scriptie) (Leiden 2020) 55-56.
- 32 Jan Jansz. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden I* (Leiden 1614) 130.
- 33 S. Leupen, 'Het Leidse Cellebroedersklooster', *Leids Jaarboekje* 84 (1992) 39-43; Saskia Leupen, 'De kloosters van de cellebroeders en -zusters', *Historisch Tijdschrift Holland* 30:2 (1998) 63-93.
- 34 Noordegraaf, *De gave Gods*, 197-198.
- 35 Dijkdrent, *Healing through Space*, 46-50.

p. 252 Marieke Dwarswaard | Een moeizaam huwelijk

- 1 J. Giesen, *Nieuwe Geschiedenis. Het antimilitarisme van de daad in Nederland* (Utrecht 1923) 4.
- 2 J. Rodenburg, *De Internationale Anti-Militaristische Vereniging in Nederland – Revolutionair antimilitarisme in het Interbellum* (Kandidaatsscriptie, Amsterdam 1974) 3; G. Heijmans en A. Koster, *De geschiedenis van de Internationale Anti-militaristische Vereniging 1904-1921; de ontwikkeling van het revolutionaire antimilitarisme in Nederland* (Doctoraalscriptie, 's-Hertogenbosch/Nijmegen 1980) 46.
- 3 Ibidem, 40, 47. Voor de afdelingen zie bijlage 1 en 3 in dit werk; Rodenburg, *De Internationale Anti-Militaristische Vereniging in Nederland*, 3.
- 4 Heijmans en Koster, *De geschiedenis*, 139.
- 5 J.P. Kruijt, *De bevolking der Zaanstreek* (Groningen 1928) 309; D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001).
- 6 Heijmans en Koster, *De geschiedenis*, 91.
- 7 R. Ermers e.a. (red.), *De Wapens Neder 1. De ontwikkeling van het denken over sociale actie, geweldloze strijd en antimilitarisme in Nederland* (Nijmegen 1985) 81.
- 8 Ibidem, 46 en 104.
- 9 Dienstweigeringsmanifest, 30 september 1915 (eerste oplage). (Geraadpleegd op 16-06-2022, via: <http://www.humanitarisme.nl/begrippen/dienstweigeringsmanifest.html>); Heijmans en Koster, *De geschiedenis*, 148.
- 10 Ermers e.a., *De Wapens Neder 1*, 92.
- 11 K. Bangma, 'Wie naar het zwaard grijpt, zal door het zwaard vergaan.' De Friese predikant Leendert de Baan, regisseur van het dienstweigeringsmanifest', 4 (Geraadpleegd op 04-07-2022, via: www.wereldoorlog1418.nl).
- 12 H.J. Langeveld, 'Horzels rond het antirevolutionaire paard. Progressieve dissidenten in de protestantse politiek tussen 1900 en 1940' in: J. de Bruijn (red.), *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987) 91-112, aldaar 99.
- 13 Bangma, 'Wie naar het zwaard grijpt, zal door het zwaard vergaan', 5.
- 14 H. Noordegraaf, *Niet met de wapenen der barbaren. Het christensocialisme van Bart de Ligt* (Baarn 1994) 197.
- 15 E. Etty, *Henriette Roland Holst 1869-1952. Liefde is heel het leven niet* (Amsterdam 2000) 307.
- 16 Dienstweigeringsmanifest, 30 september 1915.
- 17 'Veranderd inzicht', *De Tribune*, 25 september 1915.
- 18 Etty, *Henriette Roland Holst*, 307.
- 19 'Dienstweigerings', *De Tribune*, 27 oktober 1915.
- 20 Heijmans en Koster, *De geschiedenis*, 155; R.R. Poelakker, *Dienstweigerings in Nederland van 1900 tot 1930. Een onderzoek naar het vraagstuk gewetensbezwaren voor militaire dienst in Nederland in de periode 1900 tot 1930* (ongepubliceerde MA-scriptie, Universiteit van Amsterdam 2016) 26 en 29.
- 21 Voor deze cijfers zie: Heijmans en Koster, *De geschiedenis*, 167 en bijlage 2.
- 22 H. Ramaer, 'Herman Groenendaal moet vrij', *De Gids* 133:1 (1970) 393-396, aldaar 393.
- 23 G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Nijmegen 1975, SUN Reprint) 146-148 en 157-159.
- 24 H. Groenendaal, 'Aan m'n makkers van lichting '21', *De Wapens Neder*, november 1920.
- 25 Ramaer, 'Herman Groenendaal moet vrij', 393.
- 26 'De hongerstaker Herman Groenendaal', *Het Vaderland*, 21 juni 1921 (avondblad).
- 27 Ibidem.
- 28 Ramaer, 'Herman Groenendaal moet vrij', 394.
- 29 'Actie voor den hongerstaker Groenendaal', *De Tribune*, 27 juni 1921.
- 30 Heijmans en Koster, *De geschiedenis*, 205-206.
- 31 'De Zaak-Groenendaal. De kommunisten maken ruzie', *Het Volk*, 7 juli 1921.
- 32 'De zaak-Groenendaal', *De Tribune*, 20 augustus 1921.
- 33 De meetings vonden plaats in Almelo, Amsterdam, Arnhem, Den Haag, Groningen, Haarlem, Rotterdam, Schiedam, Termunten, Winschoten, Wormerveer en Zutphen.
- 34 J. Brommert, 'Een nabetrachting inzake de actie Groenendaal', *De Tribune*, 15 augustus 1921.
- 35 'De zaak Groenendaal', *De Tribune*, 20 augustus 1921.
- 36 'Een manifestatie voor Herman Groenendaal', *Het Volk*, 20 september 1921.
- 37 'Een bomaanslag te 's Gravenhage. Het huis van majoor Verspijck verwoest. Geen persoonlijke ongelukken. De vermoedelijke dader gearresteerd?', *Het Volk*, 8 november 1921.
- 38 Ramaer, 'Herman Groenendaal moet vrij', 395-396.

- 39 Door de CID opgestelde lijst van links-extremistische personen geordend per gemeente, met alfabetische klap-
per, 1939. (Geraadpleegd op 16-06-2022, via: <http://resources.huygens.knaw.nl/watermarker//pdf/cid/2200-2299/2232.pdf>).

p. 260 Jessica den Oudsten | Een microgeschiedenis

- 1 Stadsarchief Amsterdam (SAA), Inventaris van het Archief van de Burgerlijke Stand: doop-, trouw- en begraafboeken van Amsterdam (Archief van de Burgerlijke Stand), inv. nr. 481: p. 391, 18 december 1660.
- 2 Jan Lucassen, 'Holland, een open gewest. Immigratie en bevolkingsontwikkeling', in: Eelco Beukers en Thimo de Nijs (reds.) *Geschiedenis van Holland 1572 tot 1795 II* (Hilversum 2002) 181-216, aldaar 196-197; Lotte van de Pol en Erika Kuijpers, 'Poor Women's Migration to the City. The Attraction of Amsterdam Health Care and Social Assistance in Early Modern Times', *Journal of Urban History* 32:1 (2005) 44-60.
- 3 Erika Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005) 9.
- 4 Zie: Kuijpers, *Migrantenstad*; Clé Lesger, 'Migranten in Amsterdam in de achttiende eeuw. Residentiële spreiding en positie in de samenleving', in: *Jaarboek van het genootschap Amstelodamum* 89 (1997) 43-68; Sølvi Sogner, 'Young in Europe. Norwegian sailors and servant-girls seeking employment in Amsterdam', in: J. P. Bardet, F. Lebrun en J. Dupâquier (reds.), *Mesurer et comprendre. Mélanges offerts à Jacques Dupâquier* (Paris 1993) 515-532.
- 5 Jessica den Oudsten, 'The Descendants of Norwegian and Danish Immigrants: Integration, Assimilation and Social Mobility in Amsterdam, 1660-1811' (RMA scriptie, Universiteit Leiden 2021); Jessica den Oudsten, Jelle van Lottum en Judith Brouwer, 'Van schoenlapper tot drossaard. De vroegmoderne Amsterdamse migrantenfamilie Wigten-daal', *Gen. Tijdschrift voor familiegeschiedenis* 25:4 (2019) 14-19.
- 6 Ellen Neslo, 'Sociale stijging in het negentiende-eeuwse Paramaribo. De bijzondere bibliotheek van Johanna Christina Jonas (1799-1849)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 132:4 (2019) 609-635, aldaar 610-611.
- 7 Carlo Ginzburg en Carlo Poni, 'The Name and the Game: Unequal Exchange and the Historical Marketplace', in: Edward Muir en Guido Ruggiero (reds.), *Microhistory and the Lost People of Europe* (Baltimore 1991) 1-10, aldaar 3.
- 8 Sigurður Gylfi Magnússon en István M. Szijártó, *What is Microhistory? Theory and Practice* (New York 2013) 4-5.
- 9 Miles Ogborn, *Global Lives. Britain and the World 1550-1800* (Cambridge 2008) 2.
- 10 Lucas Haasis, *The Power of Persuasion. Becoming a Merchant in the 18th century* (Bielefeld 2022) 62.
- 11 Jelle van Lottum, Aske Laursen Brock en Catherine Sumnall, 'Mobility, Migration and Human Capital in the Long Eighteenth Century: The Life of Joseph Anton Ponsaing', in: Maria Fusaro, Bernard Allaire, Richard Blakemore en Tijl Vanneste (reds.), *Law, Labour, and Empire: Comparative Perspectives on Seafarers, c. 1500-1800* (London 2015) 158-176, aldaar 158-159.
- 12 Magnússon en Szijártó, *What is Microhistory?*, 16-17; Francesca Trivellato, 'Is There a Future for Italian Microhistory in the Age of Global History?', *California Italian Studies* 2:1 (2011) 1-25, aldaar 6.
- 13 Zie: VeleHanden, 'Alle Amsterdamse Akten' (geraadpleegd 28-06-2022, via: https://velehanden.nl/projecten/bekijk/details/project/amsterdam_notarieel_2).
- 14 SAA, Archief van de Burgerlijke Stand, inv. nr. 145: p. 97, 16 oktober 1661; SAA, Archief van de Burgerlijke Stand, inv. nr. 148: p. 19, 22 februari 1664; SAA, Archief van de Burgerlijke Stand, inv. nr. 489: p. 390, 8 januari 1667.
- 15 SAA, Archief van de Burgerlijke Stand, inv. nr. 699: p. 117, 20 augustus 1695. Het is opvallend dat Cornelis na zijn trouwen in de bronnen verschijnt als Cornelis Laurens de Waij terwijl zijn vader alleen met het patroniem 'Govertse' in de bronnen geregistreerd is.
- 16 SAA, Archief van de Burgerlijke Stand, inv. nr. 180: p. 48, 3 juli 1696; SAA, Archief van de Burgerlijke Stand, inv. nr. 183: p. 54, 22 maart 1699; SAA, Archief van de Burgerlijke Stand, inv. nr. 187: p. 63, 7 januari 1703. Twee van de drie dochters werden volwassen en trouwden.
- 17 Kirsten van Kempen en Hetty Berg (reds.), *Waterlooplein. De buurt binnenste buiten* (Zutphen 2020).
- 18 SAA, Inventaris van het Archief van de Notarissen ter Standplaats Amsterdam (Archief van de Notarissen), inv. nr. 7533: p. 562, 23 mei 1710.
- 19 Ibidem, inv. nr. 7558: 8 februari 1729.
- 20 Ibidem, inv. nr. 8346: akte 175, 16 september 1743.
- 21 Ibidem, inv. nr. 8341: akte 130, 27 augustus 1738.
- 22 Ibidem, inv. nr. 8346: akte 175, 16 september 1743.
- 23 Ibidem, inv. nr. 7452: p. 455, 16 maart 1706.
- 24 Ibidem, inv. nr. 8341: akte 130, 27 augustus 1738.
- 25 Ibidem, inv. nr. 8346: akte 177, 17 september 1743.

p. 270 Laurien van der Werff | Levensechte leeuwen

- 1 Voor dit onderzoek probeer ik de aanwezigheid van levende leeuwen zo volledig mogelijk in kaart te brengen aan de hand van archiefstukken en andere contemporaine bronnen. Een casestudy, 'Marritje Hendrix, Pieter Jansz Vos en hun leeuw' verschijnt eind 2022 in het jaarboek van *Amstelodamum* en een groter artikel volgt later.

Over de auteurs

Mats Dijkdrent (1996) deed zijn bachelors Geschiedenis en Kunstgeschiedenis in Leiden. Na een onderzoeksmaster Geschiedenis in Leiden en St. Andrews, heeft hij een MPhil in Kunstgeschiedenis behaald aan de Universiteit van Cambridge. Momenteel werkt hij als promovendus Architectuurgeschiedenis van de Université Catholique de Louvain aan een proefschrift over *magnificentia* in de 15de en 16de eeuw. Mailadres: mats.dijkdrent@uclouvain.be.

Marieke Dwarswaard (1996) studeerde Geschiedenis (BA en MA) aan de Universiteit Leiden. Ze studeerde af op de vroege antimilitaristische beweging in Nederland. Momenteel promoveert zij aan de Rijksuniversiteit Groningen op een familiebiografie van de familie Scholten. Mailadres: m.h.dwarswaard@rug.nl.

Arie Korbee (1964) is architect en geeft leiding aan een architectenbureau in Noordwijk. Hij is sinds zijn jeugd geïnteresseerd in strips en verzamelde al op jonge leeftijd verschillende stripboeken. Enkele jaren geleden begon hij het Museum of Comic Arts (MoCA) in Noordwijk om een breder publiek kennis te laten maken met de topstukken uit zijn persoonlijke collectie. Mailadres: arie@museumofcomicart.nl.

Henk Looijesteijn (1973) studeerde Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en behaalde zijn doctoraat aan het Europees Universitair Instituut te Florence. Hij is werkzaam als historisch ondernemer en fellow van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, en schrijft onder andere over filantropische geschiedenis. Mailadres: hlo@iisg.nl.

Koen Marijt (1991) heeft Maritieme geschiedenis gestudeerd aan de Universiteit van Leiden. Hij werkt als historicus en adviseur bij een advies- en ingenieursbureau in Noordwijk en spoort samen met zijn collega's explosieven uit de Tweede Wereldoorlog op. Daarnaast is hij historisch ondernemer met zijn eigen bedrijf, Koen van Toen. Mailadres: k.j.marijt@outlook.com.

Jessica den Oudsten (1995) is promovendus aan de Radboud Universiteit in Nijmegen en is als gastonderzoeker verbonden aan het Huygens Instituut in Amsterdam. Ze doet onderzoek naar de processen van integratie en sociale mobiliteit van de nakomelingen van immigranten in vroegmodern Amsterdam tussen 1660 en 1811. Mailadres: jessica.denoudsten@ru.nl.

Laurien van der Werff (1988) studeerde Cultuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en specialiseerde zich in de vroegmoderne tijd. Ze is vooral geïnteresseerd in alles dat geschiedenis levendig en tastbaar maakt, met name (prent)kunst, archiefstukken en voorwerpen. Ze werkt voor het Rijksmuseum en is betrokken bij verschillende projecten van het Stadsarchief Amsterdam. Mailadres: laurien.v.d.werff@gmail.com.

Fort Wierickerschans

Koen Marijt

Tijdens een racefietsocht stuitte ik langs de Oude Rijn op Fort Wierickerschans. Het ligt op de grens van Zuid-Holland en Utrecht, nog nét binnen Holland. Nadat ik in moordend tempo het fort voorbij was gereden, werd ik nieuwsgierig naar de geschiedenis ervan.

Het fort was onderdeel van de Oude Hollandse Waterlinie. Deze op water gebaseerde verdedigingslinie werd in de 17de eeuw aangelegd. Het onder water zetten van stukken land, ook wel inunderen genoemd, hield bij eerdere gebeurtenissen in de Hollandse geschiedenis de vijand buiten het gewest, of verdreef hem. Bij inundatie staat het water te laag om er met schepen door te varen, en te hoog om er te voet door heen te trekken. Een tactiek die bij de aanleg van de Oude Hollandse Waterlinie in 1672 gretig werd toegepast.

Met de Franse dreiging in dat jaar werd in alle-rijl een waterlinie opgericht tussen de Zuiderzee en rivier de Merwede. De linie was niet overal even sterk. In december 1672 staken de Fransen bij Woerden, waar de linie het smalst was, de bevroren watergang over. Na de plundering van Zwammerdam en Bodegraven trokken de Fransen zich terug. Toen Willem III hiervan op de hoogte werd gesteld, besloot hij in januari 1673 de Rijndijk bij het kanaal De Wiericke te versterken met een schans, een oud verdedigingswerk. In juli 1673 was het strategisch gelegen fort gereed.

Het fort verloor in de 18de eeuw strategisch belang omdat de linie meer naar het oosten werd verplaatst. Toch bleef het fort zijn dienst bewijzen.

In 1747 werd het fort buskruitmagazijn. Het lag op geruime afstand van de bewoonde wereld en werd daarom als veilige plaats bestempeld. Er werd een groot magazijn gebouwd, met dikke muren.

In de loop der tijd veranderde de functie van het fort enkele keren. Zo werden tijdens de Eerste Wereldoorlog Franse, Duitse en Britse officieren in het fort geïnterneerd. Het gebruik van het fort tijdens de Tweede Wereldoorlog was minder spectaculair. Pas aan het einde van de oorlog bezette de Duitse *Kriegsmarine* Fort Wierickerschans. Direct na de bevrijding werden er NSB'ers opgesloten, zoals bij meerdere forten in Holland gebeurde.

Aan het einde van de 20ste eeuw ging het fort over in handen van Staatsbosbeheer, en raakte het overwoekerd met beplanting. Tot de Stichting Fort Wierickerschans Groep zich in 2008 hard maakte voor herstel. Tegenwoordig is het fort een multifunctioneel centrum, waar onder andere feesten en bruiloften gehouden worden. En mocht je toevallig met de racefiets eens in de buurt zijn, stap dan eens af.

© Illustratie Maarten Streefland

Holland Historisch Tijdschrift is een driemaandelijke uitgave van de Stichting Historisch Tijdschrift Holland en wordt kosteloos verspreid onder de donateurs.

Redactie – Romy Beck, Isabel Casteels, Marieke Dwarswaard, Jaap de Haan, Lotte van Hasselt (eindredactie), Frank de Hoog, Wouter Linmans, Henk Looijesteijn, Koen Marijt, Ramona Negrón, Arjan Nobel (hoofdredeactie), Roosje Peeters, Maarten Streefland (illustrator), Marloes Vreugdenhil, Christiaan Veldman, Laurien van der Werff en Ad van der Zee.

Kopij – Kopij voor *Holland Historisch Tijdschrift* moet conform de richtlijnen van de redactie voor stijl, notenapparaat en dergelijke worden ingediend bij de redactiesecretaris van *Holland*, Isabel Casteels, via info@tijdschrift holland.nl. De richtlijnen van de redactie zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris, of kunnen worden geraadpleegd op de website: www.tijdschrift holland.nl.

Publicaties ter bespreking of aankondiging in *Holland* gaarne zenden aan de boekenredacteur: Jaap de Haan, Vechtoever 15, 3555 SX Utrecht.

Stichting Historisch Tijdschrift Holland – Stichting Historisch Tijdschrift Holland stelt zich ten doel de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland en de kennis van en belangstelling voor de geschiedenis van Holland onder een breed publiek te bevorderen.

Secretariaat en donateursadministratie – Aanmeldingen, adreswijzigingen en overige vragen over de donateursadministratie gaarne zenden aan de administratie ten name van Roosje Peeters, e-mail: donateurs@tijdschrift holland.nl, telefoon: 071-527 2699. Minimale donatie: € 39,- per kalenderjaar (buiten Benelux: € 52,-), voor studenten € 19,- te storten op bankrekening NL58ABNA0590346075 (BIC ABNANL2A) t.n.v. Stichting Historisch Tijdschrift Holland donateursadministratie te Amsterdam. Nieuwe donateurs krijgen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van het tijdschrift *Holland* toegezonden. Losse nummers zijn te bestellen via de webwinkel (www.tijdschrift holland.nl/winkel) of via info@tijdschrift holland.nl.

De redactie van *Holland* heeft er naar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog wenden tot de eindredacteur: Lotte van Hasselt, Avogadrostraat 5-2, 1098 SN Amsterdam, e-mail: l.j.m.vanhasselt@uva.nl

Afbeeldingen omslag – Boven: Foto van een bijeenkomst van de internationale antimilitaristische vereniging War Resisters International (WRI). Fotograaf onbekend, 1938. Collectie Wikimedia Commons. Onder: Gezicht op de Portugees-Israëlitische Synagoge in de Muiderstraat. Gezien vanaf het Markenplein. Prent door Jan Schouten (1716-1792) en Pierre Fouquet (1729-1800), ca. 1770-1780. Collectie Stadsarchief Amsterdam.

ISSN 0166-2511 ISBN 978 90 70403 83 6

© 2022 Stichting Historisch Tijdschrift Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Basisontwerp	Studio Els Zweerink
Productie	Verloop Drukkerij
	Ohmweg 31, 2952 BD
	Alblasserdam
	info@verloop.nl

HOLLAND

historisch tijdschrift

